

Riksantikvarieämbetet

Kunskapen och publiken

Rapport från tre forskarseminarier 2006–2007
kring kulturarv och den publika uppgiften

”Arkeologi fick mig
att börja fundera
på olika sammanhang
i tillvaron”

Innehåll

FÖRORD 4

Ewa Bergdahl, enhetschef RAÄ, kulturarvsturism

Nya tider, men gamla berättelser 7

Kajsa Althén, kulturarvspedagog och vetenskapsjournalist

BIRKA-SEMINARIET, februari 2007

KULTURARVET, PUBLIKEN OCH ARKEOLOGENS ANSVAR

Den exkluderande historien 10

Tore Artelius, arkeolog UV Väst

Det mångkulturella Birka 13

Anne-Sofie Gräslund, professor Uppsala universitet

Birka – en sommargylling bland gråsparvar? 17

Gunnar Andersson, arkeolog UV Mitt

Från stad till by – forskning och förmedling med amatörarkeologer 20

Annika Nordström, arkeolog UV Mitt

Att kommunicera kulturarv 24

Martin Kylhammar, professor Tema Q, Linköpings universitet

Kulturarvsikonen Birka och publiken 26

Fredrik Svanberg, 1:e antikvarie Historiska museet, SHM

AKTUELL BIRKA-FORSKNING

Birka – ett mångtydigt kronologiskt begrepp 28

Björn Ambrosiani, professor

Birkakrigaren – elitsoldat och kulturbärare 30

Charlotte Hedenstierna-Jonson, forskare Stockholms universitet

Birka och Novgorod, Bagdad, Byzans 32

Ingmar Jansson, docent Stockholms universitet

Religiösa och ideologiska aspekter på stadsplan och hantverk 35

Anna Hed Jakobsson, arkeolog Arkeologikonsult

Djurornamentik, manliga och kvinnliga aspekter 38

Maria Domeij, doktorand Lunds universitet

ARKEOLOGI OCH METODUTVECKLING

Undersökningar med nya metoder 43

Lars-Inge Larsson och Immo Trinks, UV Teknik

ÖSTERLENSEMINARIET, november 2006

Unika objekt – gemensam miljö 47

Björn Magnusson Staaf, stadsantikvarie, Kulturen i Lund

Vad skall vi med kulturarvet till? 49

Hans Andersson, professor emeritus, Lunds universitet

Varför byggdes Ales stenar? 51

Bob Lind, fristående forskare, arkeoastronomi

Kunskapsammanställning, forskning kring Ales stenar 53

Bengt Söderberg, arkeolog UV Syd

Skeppssättningen – om symbolikens ålder, utbredning och innehåll 55

Tore Artelius, arkeolog UV Väst

Kiviksgraven (Bredarör) 62

Joakim Goldhahn, universitetslektor, Högskolan i Kalmar

Glimmingehus och medeltidens aristokratiska ideologi 65

Martin Hansson, medeltidsarkeolog Smålands museum

Huset Stora Glimminge 68

Anders Ödman, docent i medeltidsarkeologi

GAMLA UPPSALA-SEMINARIET, oktober 2006

Kan verkligen Uppsala högar ge något nytt? 70

Birgit Arrhenius, prof em, Stockholms Universitet

Bebyggelse under brons- och järnålder 73

Per Frölund, arkeolog, Upplandsmuseet

Gamla Uppsalas miljöhistoria 74

Magnus Hellqvist, lektor i naturgeografi, Högskolan Dalarna

Arkeologisk undersökning vid Gamla Uppsala kyrka 2005 76

Hans Göthberg, arkeolog, Upplandsmuseet

Boplatsen i Valsgärde 77

Anneli Sundkvist, forskare, Uppsala Universitet

En arkeologisk atlas över Gamla Uppsala 78

Neil Price, Oslo universitet och Magnus Alkarp, Uppsala universitet

Foto och illustrationer:

Bengt A Lundberg, RAÄ

Pål-Nils Nilsson, RAÄ, s 4, 66

”Atlas zur Weltgeschichte”, Svenska Bokförlaget och Georg Westermann Verlag, s 32

Kennet Stark, UV Teknik, RAÄ s 44

Tore Artelius, UV, RAÄ s 60

FÖRORD

Ewa Bergdahl, enhetschef RAÄ, kulturarvsturism

Sverige är rikt på kulturhistoriska miljöer från skiftande historiska epoker. Många av dem är tillgängliga för allmänheten eftersom de förvaltas av det offentliga. Några är mer välkända än andra och har fått ett slags arkeologisk och historisk megastatus. De kan betraktas som arkeologins kronjuveler i Sverige. Deras stjärnstatus bland fornlämningar och historiska platser gör dem extra intressanta ur flera perspektiv.

De skall stärka regional utveckling, då de ofta fungerar som starka turistmagneter, de utgör så kallade ”måsten” för den kulturhistoriskt intresserade allmänheten och de betraktas som betydelsefulla hållpunkter och åskådliga och pedagogiska exempel i skolornas undervisning.

*Vilka berättelser skall vi
välja? Vilka är relevanta i
dag vid Uppsala högar?*

Men vilken historia förmedlas på dessa platser? Merparten av förmedlingen av historiska fakta bygger på föråldrat underlag och har genom tidens urlakning och behoven av förenkling av berättelserna fått fasta, närmast symboliska, former. Former som bygger på myter och bilder av historiska skeden som är lätt igenkänningsbara då de appellerar till de föreställningar inom oss som skolundervisningen gett upphov till.

Glapp mellan forskning och berättelse

Riksantikvarieämbetet förvaltar ett antal av dessa platser, bland andra världsarvet Birka och Hovgården, Uppsala Högar, Glimmingehus och Ales stenar i Skåne. Detta är platser som årligen besöks av hundratusentals människor. Men det är också platser som bär upp och exemplifierar den nationella berättelsen om Sveriges historia. Glappet mellan pågående

forskning och dessa nationella och framförda berättelser är påtagligt. Detta var en av anledningarna till att Riksantikvarieämbetet tillsammans med Kulturen i Lund och Ekerö kommun under hösten 2006 och våren 2007 genomförde tre forskningsseminarier, där forskare presenterade sina resultat och kunde diskutera berättelsernas substans och trovärdighet.

FoU kan utveckla

Ett annat skäl var att presentera det FoU-program som Riksantikvarieämbetet har tagit fram för den närmaste femårsperioden (2006-2010). Programmets tre tematiska områden: Plats och tradition, landskap med historia och moderna kulturarv öppnar för möjligheter att beforska besöksmål från något valt perspektiv. FoU-programmet lyfter till exempel fram perspektiven historieskrivning, historiebruk och delaktighet, där frågor som vilka berättelser som förmedlas och kulturarvets demokratiska dimension kan lyftas fram. Tvärvetenskapliga initiativ välkomnas och mer information om programmet finns på Riksantikvarieämbetets hemsida www.raa.se/utveckling.

Mer fokus på innehållet

Huvudfrågan för seminarierna var behovet att samtala kring hur vi lägger fokus på den kulturmiljöpedagogiska uppgiften. I inventeringar och analyser av kulturmiljöpedagogik och inom utbildningar på universitet och högskolor, fokuseras främst på hur man arbetar och med vilka metoder. Däremot är det sällan som frågan om innehållet i den kulturmiljöpedagogiska förmedlingen diskuteras.

Varför berättar vi och varför visar vi kulturhistoriska miljöer för allmänheten? Vari består ansvaret för det publika arbetet? Och hur ska vi utveckla ett berättande som är upplevelserikt och erbjuder inlevelse för besökaren, utan att det innebär nostalgiska tidsresor eller ytliga kämpalekar? I en tid då begreppet upplevelse har blivit en allt viktigare produkt på den kommersiella marknaden, försöker vi ofta inom kulturarvssektorn som kontrast hävda den objektiva kunskapens betydelse. Men oreflekterade berättelser som framförs i nationellt symboliska miljöer är behäftade med stark auktorisationsstämpel och fortsätter därmed att bekräfta myter och föreställningar, vare sig vi vill det eller ej.

Kunskap för reflektion

Vi talar ofta om vårt ansvar för att tillgängliggöra kulturarvet och att alla människor har rätt till sitt kulturarv. Att bruka kulturarvet är att kunna förhålla sig till det och hämta kraft ur det. Det historiska perspektivet är grundläggande och viktigt för alla. Det publika arbetet vid kulturhistoriska miljöer liksom det museipedagogiska arbetet inne på våra institutioner har som övergripande uppgift att underlätta för människor att förhålla

sig till kulturarvet och syftar i första hand till att möjliggöra reflekterande kunskap. Detta låter sig enbart göras om förmedlad historisk information tillåts bottna i reflektion och eftertanke hos varje individ. Sann kunskap är förknippad med starka upplevelser. Vi kan kalla dem AHA-upplevelser.

I syfte att fortsätta det viktiga arbetet med att hitta formerna för den goda kommunikationen och dialogen om kulturarvet, vill jag citera Hans Andersson, under många år professor i medeltidsarkeologi, som på seminariet i Lund så klokt påpekade:

”Om vi inte ser att basen för verksamheten är innehållet, det som ska bevaras, undersökas eller förmedlas och om vi inte ser att det stadigt förändras och erbjuder ny kunskap och nya förhållningssätt, blir verksamheten till slut en tom kuliss. Att endast vara goda administratörer leder inte till någon utveckling. Ett kritiskt förhållningssätt som i sig är utvecklande, blir då inte möjligt.”

Nya tider, men gamla berättelser

Kajsa Althén, kulturarvspedagog och vetenskapsjournalist

Kulturarvets berättelser består inte bara av ord. Framför besökare reser sig murarna på Glimmingehus, figurerna på hällarna vid Nämforsen tycks nästan levande och den som känt tyngden av en välformad trindyxa i sin hand minns länge den upplevelsen. Rester av det förflutna i form av föremål, fragment och landskap berör oss på ett särskilt sätt. En kulturarvspedagog kan inte önska sig bättre förutsättningar för sitt arbete än att vara i historien.

För dem som arbetar publikt med utgångspunkt i kulturarvet gäller förstås samma grundvalar som för andra pedagogers arbete. En stor skillnad är däremot ofta avsaknad av yrkesutbildning, pedagogisk kompetens. 80 poäng i arkeologi eller etnologi, verbal förmåga, låga lönekrav och tillfälliga anställningar är de parametrar som formar stora delar av den yrkeskår som de senaste åren getts ett allt större och viktigare ansvar. På forskarseminariet om Birka i februari sattes bilden av vikingen under lupp och en av de efterföljande reflektionerna kom från högsta håll:

”Men myten om vikingen och vikingatiden lever vidare trots nya kunskaper. Det är dags att ändra på det!”

Inger Liliequist, riksantikvarie i Kulturarv nr 2, 2007

Men vilka är nu de som skall ändra på detta, befria vikingatidens människor från det sena 1800-talets ideologiska konstruktioner? Många delar på ansvaret. Men få kan väl föreställa sig att grundläggande förändringar kring något så cementerat som en väsentlig del av vår nationalidentitet kan uppnås utan planmässighet, forskningskoppling, yrkesmässig kompetens och ekonomisk prioritering, det som gäller i alla andra sammanhang i samhället.

Vilka berättelser i dag?

Föremål och landskap berör, sätter besökare i rörelse, öppnar för det okända och bjuder in till en mångfald av berättelser och tolkningar. Den stora nationella berättelsen har kunnat växa fram ur den myllan. Men jordmånen kan självfallet ge näring också åt andra berättelser. Vilka det skulle behöva vara i dag, 135 år efter Oscar Montelius och Oskar II, är en grundfråga som kan forma både narration och metod utifrån en avstamp i både samhälls- och kulturanalys.

Några grundvalar som formar pedagogens plattform (den didaktiska designen) är människosyn, samhällssyn, vetenskapsfilosofi och kunskapsyn och det är också härifrån alternativen kan byggas. I ett sådant utvecklingsarbete blir arkeologen/etnologen/historikern medaktör i en diskussion som till sin karaktär är ett fördjupat humanistiskt samtal om alla människors liv och samhällen i nutid och dåtid, med framtiden i sikte och med kulturarvet som redskap.

Ett villkor för att framgångsrikt kunna befria vikingen är förmodligen att främst arkeologer vågar släppa sin hegemoni över förhistorien och mer aktivt ges möjlighet att delta i interdisciplinära samarbeten med både samhällsvetare och kulturarbetare. I nära samverkan med alla dem som brukar historia och kulturarv, kanske främst utbildningsinstitutionerna, skulle då något mycket viktigt och riktigt spännande kunna utvecklas.

Birka-seminariet, februari 2007

Kulturarvet, publiken och arkeologens ansvar

Den exkluderande historien

Tore Artelius, arkeolog UV Väst

Hur skolan fortsätter att inpränta 1800-talets stora identitetsskapande nationella berättelse om det förflutna togs upp av Tore Artelius, arkeolog på UV Väst. Han pekade i sitt föredrag på kunskapsglappet mellan allmänhetens bild av vikingen och vetenskapens, och på vikten av att kulturvetenskaperna aktivt medverkar till att överbrygga dessa kunskapsglapp.

Vikingatiden är inte bara en kulturhistorisk period utan också för svenskar i allmänhet ett begrepp som inte alls har med historia att göra. Föreställningen om vikingatiden och vikingen är en väsentlig komponent i den sammansatta psykologiska och identitetsgivande modersmjölk som staten Sverige historiskt sett sedan 1800-talet har tillhandahållit varje ny generation barn i syfte att skapa en nationell samhörighetskänsla. Myten är i högsta grad levande och fortfarande i bruk, numera som en del av föreställningen om det moderna Sverige och välfärdsstaten. Erfarenheter från grundskolan, främst åk 3 och 4, visar att myten ännu fungerar som identitetsskapare. När barnen ombeds definiera vad historia är för dem ritar bortåt 25 procent av dem bilder av vikingaskepp och blodtörstiga skandinaver.

Myten som splittrar

Vikingatiden är en grundbult i en svensk självbild och medborgaridentitet. Den är så självklar att vi sällan ens är medvetna om hur denna historiska prototyp underblåser de sociala problem som finns i vår nutid. Problemet är att när denna identitet en gång uppfanns i 1800-talets världsbild så kunde den fungera som socialt enande och konstruktiv. Idag, 135 år senare, är situationen exakt den motsatta. Myten om vikingatiden bidrar istället till att skapa sociala utanförskap och gränser mellan människor.

Vi måste ha klart för oss att vikingatiden är ett tudelat begrepp: dels ett psykologiskt och antropologiskt, dels ett historiskt och vetenskapligt. Trots att kunskapen om människor och samhällen under vikingatiden ständigt ökar och intresset för historia är stort kvarstår det stora glappet mellan vetenskapens och allmänhetens bild och bruk av vikingatiden som symbol. En utgångspunkt för att vi skall ha möjlighet att använda kunska-

pen om perioden på ett vis som bidrar till en mer human samhällsutveckling är att vi gör en tydlig åtskillnad mellan det vetenskapligt arkeologiska begreppet vikingatid och det psykologiskt identitetsskapande.

Gemensamma offentliga minnen är starkt identitetsskapande för människor, på lokal nivå, på nationell och kanske t o m på övernationell nivå. Historievetenskaperna är de som kan erbjuda en minnesproduktion, möjlig som byggmaterial för både individuella och kollektiva identiteter. Föreställningen om vikingatiden behöver förändras om vi skall kunna stärka andra identiteter hos regioner, etniska grupper och individer. Men uppgiften är inte enkel, projektionen av en gemensam vikingatid är så stark att den närmast fungerar som en arketyper och den blir också ett effektivt sätt att söka strömlinjeforma en befolkning vars minnen egentligen sedan urminnes tider präglats av stor kulturell mångfald. Idag impregneras våra barn vid 8-9 års ålder i skolan med en historisk identitet som inte på något vis har något med en dåtida verklighet att göra.

Elever i Fjärås Bräcka skola i norra Halland har under flera år ritat teckningar för att uttrycka vad historia är. Amanda Hansson var 11 år när hon skapade sin beskrivning, en dansk skalle.

Många minnen - många identiteter

Vikingatiden används i skolan som det "mest svenska som finns". Många forskare har påpekat att skapandet av identitet har en nära koppling till samhällets behov av offentliga, kollektiva minneskonstruktioner. Hur stater konstruerar och använder minnen genom historien är en tydlig måttstock på samhällets stabilitet. Ju fler minnen som är offentliga desto tydligare är samhällsdemokratin och desto större är möjligheterna för individen att kunna uppleva och inlemma sig i en mångfald olika identiteter.

Detta demokratibehov har historiskt sett gått mycket dåligt ihop med det huvudsakliga målet för svenskt vidkommande. Här har det historiskt sett varit ett nationellt historiskt projekt att skapa en övergripande och gemensam identitet. Vikingatiden är en psykologisk minneskonstruktion som gått segrande ur striden gång efter gång – just för att den kunnat användas i samlade mening som stöd för nationens väl utifrån centralpolitisk synvinkel.

Historia i sig och historisk identitet

En tydligt folkhemsinspirerad omsvängning i återgivandet av historien är att vi numera talar om att förmedla allas historia – Birka skall bli en del av allas historia – men det som var undantagshistoria redan då kan knappast bli något annat nu. Historien om Birka blir på så vis ytterligare en bricka i kartläggningen av en övergripande historia som leder fram till Gustav Vasa och Karl XII – Birka blir en del i ett nationsprojekt som är föråldrat. Ingen kulturmiljöpedagogik i världen kommer att räcka till om vi inte initialt tillåter oss att skilja på begreppen historisk identitet och historia i sig och inser att denna identitet skapas redan på lågstadiet.

Så länge vi i allt från pedagogik till forskning sammanblandar den historiska myten med den historiska kunskapen fungerar myten också på ett tydligt exkluderande vis. Alldeles klart är det så att alla de barn - som av historiska och etniska skäl inte kan inkluderas i den gemenskap som myten inbjuder dem att dela - mycket klart både uppfattar sig och blir exkluderade. Så länge 8-åringar exponeras för en myt som tillhör det förflutnas svenska centralpolitik kan vi knappast förvänta oss att historievetskaperna skall kunna brukas för att rasera de murar som finns mellan olika grupper i samhället. Vi behöver alltid mer kunskap, men framförallt behöver vi nya myter. Vilka dessa skulle kunna vara är den riktigt centrala framtidsfrågan.

Men det är inte en historievetenskaplig fråga. Det är en politisk fråga.

Det mångkulturella Birka

Anne-Sofie Gräslund, professor Uppsala universitet

Kulturmöten, kulturblandning och kulturpluralism ser vi gärna som typiskt för dagens samhälle. Men det har varit självklara element i människors liv i årtusenden.

I sitt föredrag lyfte Anne-Sofie Gräslund fram Birkas karaktär av mångkulturell mötesplats.

Betydelsefulla invandringar skedde av tyskar under senmedeltiden, finnar under 1500-talet och engelsmän, skottar och tyskar under 1600- och 1700-talen. Men vårt mångkulturella arv är mycket äldre än så. Under hela det första årtusendet genomsyras det skandinaviska området av främmande kulturkontakter. Att arkeologer tidigt var medvetna om detta avspeglas i periodbeteckningar som ”keltisk järnålder”, ”romersk järnålder”, ”folkvandringstid” och ”germansk järnålder”. Förbindelserna med övriga Europa var under hela skedet omfattande. Det är inte en tillfällighet att det stora skandinaviska hjälteposet Beowulf har bevarats på fornengelska och att motivet med Sigurd drakdödaren uppträder i hela Nordvästeuropa och för att gå ännu längre tillbaka: bronsåldern var ett av de mest internationellt orienterade skedena i Europas förhistoria.

Vikingatiden har oförskyllt blivit en symbol för grupper med rasistiska tendenser – nog så ironiskt, eftersom kontakter med avlägsna trakter i öst, i väst och i syd gjorde vikingatidens samhälle ytterst mångkulturellt, med handelsplatser som var smältdeglar av olika folkgrupper, språk och kulturer.

Birka - en brokig helhet

Handel, plundringståg, krigstjänst i främmande länder, import av utländska trälar, kvinnorov, utländsk missionsverksamhet – allt bidrog till en brokig helhet. Rent konkret betyder det att man kan föreställa sig att det på Birkas gator säkerligen fanns folk från stora delar av den gamla världen: nordbor och samer, balter, finnar och slaver, franker, friser och andra kontinentalgermaner, greker och araber. Men kanske också nomader från Asiens stäppområden och någon gång människor från Afrika.

Det positiva i detta utesluter förstås inte att man kunde känna skepsis, osäkerhet och ängslan inför det främmande, en reaktion som förmodligen är urgammal och allmänmänsklig.

Den engelske arkeologen Andrew Reynolds har intresserat sig för det avvikande: på gravfält avviker nästan alltid ett par gravar från den vanliga

normen Han försöker på det sättet identifiera ”samhällets olycksbarn”, kanske sjuka, åldriga, mentalt störda. Men tankarna kan överföras också på det som rent allmänt är främmande.

Som ofta är fallet med undantag ska deras sällsynthet inte uppfattas som en signal om bristande betydelse. Troligen gäller det motsatta. Vad representerade dessa undantagsmänniskor, vilka var de, hur uppfattades de av sin samtid?

Var det främmande statushöjande eller skrämmande eller nedvärderande? Det är intressant att fundera över identitetsfrågan – hur mötet med det främmande uppfattades i förhållande till det inhemska och vilken roll det spelade för definierandet av identiteter. Det etniskt främmande kan representeras både av närliggande områden runt Östersjön och av mer avlägsna områden dit vikingarna nådde på sina färder, Brittiska öarna, de nordatlantiska öarna, Sydeuropa, Ryssland och den muslimska världen, både i Orienten och i Spanien.

At-Tartuschi i Hedeby

Inom vikingatidsforskningen använder vi oss gärna av arabiska författare som delger oss sin uppfattning om nordbor – den mest refererade författaren i det sammanhanget är säkert Ibn Fadlan (som skrev omkring 920), men då gäller det nordbor utomlands, i främmande miljöer. En arabisk sjöman, At-Tartuschi från Cordova i Spanien, som omkring 950 besökte Hedeby ger oss sin syn på nordbornas liv och beteende i den egna urbana miljön:

”Slesvig är en mycket stor stad vid yttersta änden av världshavet. I dess inre finns färskvattensbrunnar. Dess invånare är Siriusdyrkare, bortsett från ett litet antal som är kristna och som har en kyrka där. De firar en fest där de alla samlas för att ära guden och för att äta och dricka. Den som slaktar ett offerdjur – vare sig det är en ox eller en vädur, en getbock eller ett svin – reser vid sin gårdsport pålar och fäster offerdjuret på dem för att folk ska veta att han offerar det till sin guds ära. Staden är fattig på gods och härligheter. Dess invånares viktigaste föda består av fisk, för det finns det gott om. Föds det barn åt en invånare, så kastar han dem i havet för att spara på utgifterna för underhållet. Vidare berättade han att hos dem är det kvinnorna som har rätten att skiljas; kvinnan ordnar själv skilsmässan när hon vill. Där finns det också ett konstgjort ögonsmink; när de använder det förbleknar skönheten aldrig utan tilltar tvärtom både hos män och kvinnor. Och så sade han också: aldrig har jag hört fulare sång än slesvigarnas, det är ett brummande som kommer ur deras strupar som hundskall, bara ännu mera djuriskt.”

Frågan om köpmännen i Birka har dryftats sedan Birkaforskningen började för mer än hundra år sedan. Genom Rimberts Ansgarsbiografi får vi upplysningar om att där fanns många rika köpmän, överflöd på alla

ägodelar och mycket penningar och dyrbarheter. Det fanns också hövdingar, (vanligt) folk, en hövitsman och kristna fångar i staden (kap. 19, kap. 11). Björn Ambrosiani ser Birkas grundande som ett led i den frankiska handelsexpansionen – man behövde handelsplatser som kunde erbjuda de eftertraktade nordliga varorna som päls och järn. Självklart måste då frankiska köpmän åtminstone periodvis ha befunnit sig i Birka. Matthias Bäck har utvecklat den tanken och ser för sig ett antal frankiska uppköpare, stationerade i staden, med en sorts inhemska mellanhänder i omlandet som skötte kontakterna med producenterna ute på gårdarna i det inre av Svealand och även Norrland. Han använder spridningsbilden av fynd av arabiska mynt och av ovala spännbucklor som stöd för sin hypotes, fynden ger indikationer på vägar från Mälaren mot norr och nordväst.

Östkontakter avlöser väst

Att döma av gravfynden är det väldigt tydligt att de västliga kontakterna är helt dominerande under äldre birkatid (750-875) för att sedan, från 800-talets slut nästan helt ersättas av de östliga kontakterna. Man ska dock inte glömma att det finns en och annan indikation på det östliga redan tidigt och på det västliga även under den senare fasen. En annan komplikation är att allt östligt kanske inte kom direkt österifrån utan via Sydeuropa, där Venedig spelade en viktig roll som handelsknutpunkt.

Men hur är det – kan vi utifrån främmande föremål dra slutsatser om de begravdas etnicitet – knappast. Kanske är det bara uttryck för handelskontakter och en kosmopolitisk miljö? När jag på 1970-talet började mitt avhandlingsarbete om gravarna i Birka var en av mina ambitioner att försöka se olika etniska grupper – det visade sig dock mycket svårt, för att inte säga omöjligt pga kulturblandningen i den urbana miljön. Icke desto mindre är jag övertygad om att det bland gravarna finns folk från många olika håll representerade.

Slavisk bostad?

Upptäckten av hus med hörnhärd av slavisk typ vid 1990-talsutgrävningen är i det sammanhanget oerhört intressant – kan det vara en antydning om att slaviska köpmän och hantverkare bodde just där? I de medeltida städerna vet vi att utländska köpmän och hantverkare bodde, och kanske ska man tänka sig något liknande för Birka? I Sigtuna vet vi att det fanns ett friser-gille, eftersom gillesbröderna har rest två runstenar där. På stilistiska grunder kan de stenarna dateras till 1000-talets första hälft, så det tidsmässiga avståndet till Birka är inte stort. Inskrifterna lyder:

U 379: Frisernas gillesbröder lät resa denna sten efter Torkel, sin gillesbröder. Gud hjälpe hans ande. Torbjörn ristade,

U 391 Frisernas gillesbröder ... dessa runor efter Albod, Slodes bolagsman. Den helge Krist hjälpe hans ande. Torbjörn ristade.

Vid slutet av 900-talet övertog Sigtuna Birkas roll som handelscentrum för svearna och här grundades gillen av köpmännen för inbördes hjälp och skydd. Gilleväsendet spelade en viktig roll i Nord- och Mellaneuropa under medeltiden. Medlemmarna var förbundna genom ed att hjälpa varandra vid svårigheter. Frisiska handelsmän slöt sig samman i handelsgillen för de riskfyllda företag som handel på Skandinavien innebar, och de grundade nya gillen på handelsplatserna, säkert redan i Hedeby och i Birka. Från början bestod gillet av enbart frisiska medlemmar, men så småningom kunde även svear delta – det kan man se av namnen i runinskrifterna: Torkel och Slode är svenska namn, men Albod är ett frisiskt namn. Att Albod var Slodes bolagsman har tolkats som att de hade ett gemensamt handelsföretag och delade på vinst och förlust. Jag tänker mig att liknande handelsgillen också fanns i Birka.

Avslutningsvis tycker jag att det är en mycket angelägen uppgift för förmedlingen av Birka, att kraftigt understryka det mångkulturella, just för att motverka bilden av någon sorts ren och oblandad vikingakultur!

Birka – en sommargylling bland gråsparvar?

Gunnar Andersson, arkeolog UVMitt

Det kan tyckas något halsbrytande att jämföra Birka med en fågel. Men det var inte vilken fågel som helst som lyftes fram av Gunnar Andersson.

Direkt ur fågelboken citerade han: Förekomst: enstaka exemplar har påträffats här och var i södra och mellersta Sverige. Levnadssätt: bland alla i Sverige uppträdande fåglar bygger den det mest konstmässiga boet. Läte: dess lockton är hög, klar och visslande, sången däremot svag.

Av utseende och egenskaper att döma verkar vi här ha en krabat som med sin prålighet, sinnrikt utvecklade bostad och höga lockton gör sitt yttersta för att sticka ut bland alla gråsparvar. Om vi vågade oss på en parallell mellan fågelliv och arkeologi skulle man ju nästan kunna tro att vi talar om Birka.

Birka och Hovgården sticker ut, syns och hörs och har internationellt renommé. Men det finns också ett problem, det faktum att Birka under lång tid fått fungera som synonymen för vikingatidens Sverige. Man har blandat ihop ”vikingatid” med ”Birka-tid”. Bilden finns etablerad hos allmänheten, men mer bekymmersamt också bland oss arkeologer. Trots att vi är bättre rustade och känner gråsparvarna betydligt bättre så sneglar vi gärna mot sommargyllingen när vi ska dra slutsatser kring sedvänjor, mänskliga mellanhavanden, begravningstraditioner, föremål och tidsförlopp under vikingatiden i Sverige.

Birka och arkeologens ansvar

Men Birka är en solitär – en arkeologins och vikingatidens sommargylling på de här breddgraderna. Allt är så mycket större och pampigare, och kanske framträder det också i tydligare dager där än i omlandet. Självfallet är detta ett resultat av den kulturella smältdegel som Birka var.

I centrum för det här seminariet står den publika relationen och jag vill därför lyfta fram bilden av Birka så som den förmedlas till allmänheten. Som forskare vet vi att Birka inte är representativt för vikingatiden i stort. Innebär det att vi har ett ansvar?

Utställningen Vikingar på Historiska museet, SHM är välbesökt av skolklasser och mängder av utländska besökare. Utställningen lär vara

världens största i sitt slag, fynden som visas har en exklusiv karaktär, men lyckas trots det belysa vikingatiden som en sammansatt epok ur många perspektiv. Många av föremålen kommer från Birka och Hjalmar Stolpes undersökningar där.

Men så, nästan i slutet av utställningen står den där: en stor ljus- och ljudsatt modell av VIKINGASTADEN. Ingen kan värja sig, man sugas in i den och det behövs inte mycket fantasi för att känna sig förflyttad till Birkas trälagda gränder under 900-talet. Inget fel i det – modellen är jättefin och jag vet att den bygger på välgrundade hypoteser och analogislut.

Men vad blir effekten för den historieintresserade besökaren? Vilken bild av vikingatidens bosättningar får besökaren med sig från museet? Återigen – sommargyllingen blir representant för skogens alla gråsparvar och bofinkar. Vill man visa fram vikingatidens samhälle tycker jag att det är lika spännande och tilltalande att ge exempel på de miljöer där den övervägande delen av vikingatidens människor levde sina liv. Några exempel på sådana miljöer är det nyligen undersökta Broby norr om Stockholm, eller det mer statuspräglade Sanda.

Birkas fynd som historisk mall

Ett annat problem är att Birka-fynden används för kronologiska bestämningar av föremål från helt andra platser och miljöer. Jag vill lyfta fram kammar som ett exempel, men skulle lika gärna kunna ha använt mig av något annat. För kammar från Birka finns en kronologi upprättad, baserad på typerna A- och B-kammar med undergrupper. A-kammarna är tidigare än B och – exempelvis - typ A3 har getts en ganska fast kronologisk position till 850-950. Föreställ er nu att vi vid en arkeologisk undersökning av en grav på en helt annan plats i Mälardalen, men som inte ödeläggs under 900-talets senare hälft som Birka gör, finner en A3-kam. Om vi sen ska föremålsdatera denna grav så törs jag nästan lova att de flesta arkeologer hade låtit Birkas kamkronologi vara vägledande – trots att många av oss också känner till att både A- och B-kammar även förekommer under 1000-talet. Fast då naturligtvis på andra platser än Birka.

Detta är olyckligt då den sena vikingatiden och tidiga medeltiden, dvs perioden under 1000- och 1100-talen, på många sätt fortfarande är dunkel. Birka har sin tid - och sin betydelse- men om vi sneglar alltför okritiskt på förhållandena där, i syfte att förstå tids- och händelseförlopp på andra platser så kommer vi inte så värst mycket längre än till slutet av 900-talet. Sens moralen blir: föremålstyper upphör inte bara för att Birka gör det.

Avslutningsvis vill jag peka på några kunskapsluckor och behov av nya forskningsinsatser kring Birka:

1. Björkö eller Birka? Birkas nedgång och fall är ännu höljt i dunkel, samtidigt som en del fynd, både från Svarta jorden och Björkö by, liksom

gravfälten Grindsbacka och Kärrbacka antyder eller visar på bosättningar under 1000-talet.

2. Arkeologisk prospektering av Svarta jorden. Då kan hypoteser kring förändringar av stadens sättas in i ett annat sammanhang, inte minst i jämförelser med liknande platser i Sydsandinavien och på kontinenten.

3. Nya grav- och gravfältundersökningar. Vi känner förhållanden i en tredjedel av Björköns gravar. På Grinds- och Kärrbacka har inte grävts sedan 1800-talet. Nya undersökningar kan vara motiverade, inte minst med tanke på frågan om Birkas upphörande och Björköns fortsatta utveckling.

Från stad till by – forskning och förmedling med amatörarkeologer

Annika Nordström, arkeolog UV Mitt

I ett par år har amatörarkeologer deltagit i undersökningar kring vad som hände på Björkö sedan Birka försvunnit. Flyttade verkligen alla, eller stannade några kvar? Arbetet har lyft fram frågor kring arkeologens självbild och roll som kommunikatör, visade Annika Nordström i sin presentation.

Nästan alla svenskar har hört talas om Birka, vikingastaden på en ö i Mälaren och platsen symboliserar många människors bild av vikingatiden.

Vi ville utveckla UV:s verksamhet mot utökad kontakt och kommunikation med allmänheten och genom detta stärka kunskapen om Björkö efter Birka.

Som arkeologer har vi inte bara ett ansvar för att bygga ny kunskap, vi ska även se till att människor i vårt samhälle får ta del av den. Vi ser dessa kurser som är ett bra sätt att nå ut med denna kunskap. Genom att låta intresserade människor vara med och ta fram och skapa den arkeologiska kunskapen om forntiden, får människor också förståelse för den arkeologiska metoden och det blir lättare att förstå hur vi arbetar. Människor får tillfälle att skapa sig en egen bild av dåtida samhällen och koppla samman dessa med vårt samhälle idag.

Samverkan skapar dialog

Det har även visat sig vara mycket nyttigt och givande för oss professionella arkeologer att arbeta på detta sätt. Eftersom vi arbetar tillsammans skapas en dialog istället för en envägskommunikation, och vi som arkeologer får ibland också nya idéer om andra sätt att se på vår forntid. Under arbetets gång har vi mött reaktioner från deltagarna som: ”Arkeologi får mig en att börja fundera på olika sammanhang i tillvaron” och ”Kursen gav mig ett nytt perspektiv på tillvaron, avkoppling och tid för eftertanke”

Deltagarna har haft varierande bakgrund, vissa är mycket erfarna fritidsarkeologer medan andra aldrig deltagit i en arkeologisk undersök-

ning. Variationen har även varit stor beträffande yrke och ålder.

Innan vi påbörjade undersökningen i byn samlade vi in bakgrundsmaterial om platsen. Genom att studera olika typer av källmaterial fick vi en bild av Björkö efter vikingatidens slut.

Deltagarna fick en tvådagars introduktion som bland annat innehöll teori och metod, sedan vidtog en veckas utgrävning och under grävveckan har vi haft olika föreläsare som talat om aktuell forskning. Varje dag har vi dessutom haft visningar av undersökningen för övriga besökare på Björkö. Undersökningarna har varit mycket uppmärksammade av tidningar, radio och TV.

Undersökningarna 2005 och 2006

Trots att stadsområdet Svarta Jorden, gravfälten och borgen lockat forskare ända sedan 1600-talet är mycket fortfarande okänt, det gäller inte minst öns senare historia. Med de senaste två årens undersökningar i Björkö by har vi velat vidga synen på Birka genom att lägga fokus på andra områden och andra perioder av öns historia än den vikingatida. Vid Kassviken på öns södra del, cirka 700 meter från stadsområdet Svarta Jorden ligger Björkö by där vi genomfört utgrävningar under två säsonger.

Fynd av såväl inhemsk keramik som kärl importerade från södra Medelhavsområdet samt pärlor och en amulettring, alltsammans daterat till 900-1000-talet e Kr gör att vi nu kan teckna en ny bild av livet på Björkö i Mälaren. Kanske fanns en bosättning vid platsen för den medeltida byn redan under vikingatid. Eller har platsen varit en hamnanläggning? Genom att beräkna strandförskjutningen kan vi se att byn gränsat mot en skyddad vik under vikingatid/tidig medeltid.

Arkeologisk bakgrund

Flera delar av runstenar har hittats på Björkö, både i anslutning till stadsområdet, i Borgområdet och i Björkö by. Ingen av dem har läsbar text, men stilmässigt kan de dateras till perioden 1000-1100 e Kr. På gravfältet Kärrbacka, 200 meter sydost om byn, har gravar tolkats som kristna begravningar. Vissa forskare anser att gravfältet tjänat som begravningsplats för folket i byn innan man började skeppa över sina döda till Adelsö och kyrkogården där. Även vissa gravar på gravfältet Grindsbacka norr om byn har bedömts som kristna. De flesta tidigare iakttagelser tydde på att ön inte övergavs helt och hållet när staden Birka lämnades.

Omkring 970 övergavs stadsområdet, hur och varför är osäkert. Möjligen till förmån för Sigtuna som anses vara grundlagd ungefär vid denna tid av Erik Segersäll, men mest troligt är att det fanns flera samverkande orsaker. Ett skäl kan ha varit att Birkas strategiska läge gått förlorat genom att landhöjningen grundat upp vattenvägen genom Södertälje.

Vid denna tid började även ekonomin förändras i samhället. Den tidi-

gare gåvobaserade ekonomin, där makten var nära knuten till kontrollen över prestigevaror, började ge vika för ett system där makt framförallt manifesterades genom jordinnehav.

Om det samtidigt med staden fanns en bosättning vid Björkö by, förändrades situationen för folket där när staden övergavs?

Undersökningens resultat

I juli 2005 togs det första spadtaget på den gröna gräsmattan på Västergårdens gamla tomt. I jorden fanns ganska tjocka lager med omrört material.

Vi kunde se att området varit i bruk under så många århundraden att senare tiders bebyggelse har skadat de äldre lämningarna. De flesta fynd låg i omblandade lager och övervägande delen kan dateras mellan perioden 1600-1900. De vanligaste fynden var djurben, krossat tegel, yngre rödgerskeramik och järnföremål som spik och mer eller mindre hela delar av järnverktyg och beslag. Djurbenen är matavfall, teglet kommer förmodligen från byggnationer på tomten. Möjligen kan tegelkrosset även ha blandats i stenpackningarna för att förbättra dräneringen. Bland järnföremålen fanns, förutom en stor mängd spik, även hästskosömmar och fiskekrokar. Den typen av föremål är svåra att använda som dateringsmedel eftersom de sett likadana ut under århundradena.

Rödgerskeramiken i Björkö by är främst från 1600-, 1700- och 1800-talen. Bland det yngre keramikmaterialet fanns även lite stengods, porslin, fajans och flintgods. Till de mer ovanliga glasföremålen hör små ”apoteksflaskor”. Under 1600-talet producerade glashyttor både i Sverige och i Danmark den här typen av flaskor som användes för mediciner. Delar av kritpipor fanns också i jordmassorna. Tobak och kritpipor började importeras till Sverige i början av 1600-talet. De pipor som hittades på Björkö kan främst dateras till 1700-talet och tidigt 1800-tal.

Till de vardagliga fynd som påträffades kan några brynen i skiffer och en sländtrissa räknas. Sländtrissan låg i det understa lagret och bör troligen räknas till de äldre fynden. Detta år hittade vi ett mycket personligt vardagsföremål som helt klart kan dateras till medeltid, en del av en dubbelkam. Till skillnad från Svarta Jordens enkelkammar, som bara har en ”tandrad” är den medeltida kammen tandad på bägge sidorna.

Amforor för vin och olja

Några av de keramikskärvor som hittades vid undersökningen är mycket ovanliga. Det är importerad keramik som har sitt ursprung i området kring södra Medelhavet och som tillverkades under 900-talet. Skärvorna är från amforor, en typ av stora kärl som användes för förvaring av olja och vin. Till de äldre fynden hör även en liten eldstålsformad amulettring i järn. Liknande amulettringar är hittade i stadsområdet Svarta jorden

och har där daterats till 900-talet. De pärlor som påträffades är också tillverkade under 900-talet. Ett föremål är av älghorn med en fin dekor av punktcirklar och streck. Föremålet är avhugget och vittrat på baksidan och därför svårt att funktionsbestämma. Kanske har det suttit på ett seldon till en häst.

2006 fick vi hjälp av ny teknik. Ett cirka 35 x 20 meter stort område kring schaktet avsöktes med georadar, vid undersökningen kunde man mäta ned till 1,5 meters djup.

Minst två lämningar av hus kunde anas vid undersökningen. Vi kan även se spår av en nu försvunnen väg. Det finns med andra ord ett antal intressanta lämningar kvar till kommande år.

Vilka slutsatser kan vi dra av undersökningarna?

Trots avsaknaden av hus och andra fasta strukturer kan vi tämligen säkert säga att någon typ av aktivitet vid platsen för byn försiggått redan under sen Birkatid och tidig medeltid. Men vilken funktion har platsen haft under 900-talet? De föremål som hittats är dels personliga vardagsföremål, dels hushållsföremål vilket talar för en bosättning. Vattennivån var i och för sig omkring fem meter högre under vikingatiden vilket gör att gårderna/gårdarna låg längre norrut. Kanske har byns ursprung legat uppe vid Grindsbacka för att under sent 1000-tal eller tidigt 1100-tal etableras vid den nuvarande byn.

Den skyddade Kassviken lämpar sig väl för en hamnanläggning. Hittills har marinarkeologer påträffat bryggfundament på flera olika platser runt om ön, framförallt vid stadsområdet Svarta jorden. Om man tänker sig att bosättningen låg längre norrut under Birkatid finns det inget som talar emot att det samtidigt skulle kunna ha legat en hamn här. Det svarar dock inte på frågan vem eller vilka det var som höll till på platsen.

Runstensfragmenten från Björkö visar att det troligen rör sig om tre olika runstenar, vilket är ganska många för att vara en mälardalsby. I det skriftliga materialet från medeltiden kan man se att adeln, kungamakten och kyrkan ägt stora delar av jorden i byn. Det är inte otroligt att Björkö fortsatt att vara knutet till kungamakten under 1000- och 1100-talen som en ekonomisk resurs och att de som bodde på ön förvaltade kronans intressen.

Att kommunicera kulturarv

Martin Kylhammar, professor Tema Q, Linköpings universitet

Kunskapsförmedling genom broschyrer, skyltning eller guidningar i kulturmiljöer växer stadigt. Besöksnäringens expansion lockar kommunala och statliga tjänstemän att arrangera rövning av stigar, uppsättning av torrass och produktion av skyltar för att vi skall få veta något. Men vad är kunskap? Martin Kylhammar belyste i sitt inlägg några olika perspektiv.

Auktoritetskunskap är kanske den vanligaste typen av kunskap. Den består av ett ”oreflekterat försanthållande” och karaktäriseras av den kunskap de flesta människor har om världsalltets uppbyggnad. Det är en övertagen och vederhäftig kunskap, sådant som antas som trovärdigt och förmedlas i t ex skolor, av myndigheter och massmedier (men som kan behöva omvärderas).

Om vi tillfrågas, om kunskapen ifrågasätts eller utmanas kan vi inte argumentera för den, bygga under med egna argument. Men att den är oreflekterad eller traderad behöver inte vara av ondo – övertagen av det vederhäftiga och moraliska sanningsvittnet är sådan kunskap av oskattbart civilisatoriskt värde. Men om den kunskapen utmanas, sätts på prov står den som övertagit den med byxorna nere.

Nästan all kunskap vi får från massmedia är av detta slag, vi tar till oss mängder av bilder av världens beskaffenhet, men vi vet djupare sett ingenting. Vi traderar, det innebär auktoritetsbundet och utan kritik. Men det har gått framåt ändå: genomsnittligt traderar vi bättre auktoriteter i dag än under medeltidens kyrkotryck.

Faktoid - myt med auktoritet

Faktoider representerar ett slags falsk auktoritetskunskap eller ”försanthållna felaktigheter”. Ofta handlar det om dåligt underbyggda kunskaper, rena felaktigheter eller myter som upprepats många gånger och/eller i sådana sammanhang där de fått auktoritet.

Som ett ogräs i auktoritetskunskapens rabatt kan vi se faktoiden. Något som ser ut att stå för fakta, men som inte är det. I vårt dagliga språkbruk finns mängder av exempel: att kung Kristian II (Tyrann) i Danmark kallas den gode, att de gamla grekerna trodde att jorden var platt eller att Heidenstam var nazist, se mer på www.faktoid.nu

Den reflekterade kunskapen är exempel på kunskap vi tillägnat oss genom kritisk reflektion, beprövad egen erfarenhet och andras ifrågasättande. Den behöver inte vara tidlöst sann för det, men vi kan försvara den i ett upplyst samtal och med vår tids intellektuella resurser. Det vore ett katastrofalt misslyckande för det utbyggda skol- och universitetsväsendet om inte denna typ av kunskap både kraftfullt demokratiserats och fördjupats under de senaste 50 åren.

Kunskap utifrån egen bas

Metakunskap är en kunskap som utvecklas ur en förtrogenhet med ett område, ur tidigare kunskaper och egna erfarenheter. Den är sammansatt, bygger på en egen uppfattning och kan därför försvaras/utvecklas i en argumentation eller om den ifrågasätts.

Metakunskapen handlar egentligen om att vara förtrogen med hur kunskap och sanning produceras, i vilken sorts processer detta äger rum och att ha en förmåga att värdera produktionens halt. Den som bär denna typ av kunskap besitter inte bara reflekterad kunskap, utan är också medveten om att kunskap produceras av människor med förtjänster och brister och att (nästan) all kunskap är beroende av den tid och plats där den produceras.

Metakunskapen står för den ideala akademiska hållningen till kunskap och kunskapsproduktion. Men den retar journalister som irriterat kräver enkla, slagkraftiga svar på svåra frågor.

Det är, trots ett påträngande mörker, ingen tvekan om att denna akademiska livshållning fått avsevärd spridning och demokratiserats på bara 40 år.

Kulturarvsikonen Birka och publiken

Fredrik Svanberg, 1:e antikvarie Historiska museet, SHM

I sitt inlägg lyfte Fredrik Svanberg fram den roll som ikon för det nationella kulturarvet som Birka tilldelades under 1800-talet. En ikon som fortfarande lever. Han presenterade också utvecklingsarbetet kring projektet Publik arkeologi på Historiska museet.

Spåren av ett förlegat synsätt finns ännu kvar, på RAÄ:s hemsida presenteras världsarven i Sverige och Birka beskrivs på ett sätt som stämmer väl med tankarna om den stora evolutionära historien, nationsbygge och identitet, en 1800-talets historiesyn. Birka blev en hörnsten i konstruktionen av "vikingatiden" som diskurs. För många ÄR Birka vikingatid. Där finns elementen kristnandet, de exklusiva föremålen, urbaniseringen etc.

I diskussionen kring arkeologins publikmöte kan ett utvecklingsperspektiv lyftas fram. De flesta arkeologer talar fortfarande om förmedling, ett begrepp som bland pedagoger står för en mycket hierarkisk kunskapsinhämtning. Ett perspektiv på utveckling från förmedling till publik arkeologi skulle kunna vara fruktbart för tillgänglighet och förankring. Då möjliggörs möten och förhandlingar mellan olika perspektiv, intressen och behov. I en gemensam process skapas arkeologi/kulturarv som samhällsfenomen.

Fredrik Svanberg lyfte fram ett antal perspektiv för fortsatt forskning utifrån de publika perspektiven.

- Vad vill vi berätta om Birka – alternativa mål
- Vem är publiken
- Vilken publik vill vi arbeta med, hur och varför

Under 2007 arbetar Historiska museet med ett större projekt kring publik arkeologi med flera beståndsdelar:

Ny bok kring publik arkeologi

Internutbildning på SHM

Publik uppdragsarkeologi

Konferens "Publik arkeologi", november 2007

Publik arkeologi webbplats: www.historiska.se/publikarkeologi

Framtidsminnen, arkeologisk insamling och ingrävning, SHM

Utgrävning pågår! SHM:s historia på stora gården

Publik arkeologi: strategier, nätverk och forskning

Birka-seminariet, februari 2007

Aktuell Birka-forskning

Birka – ett mångtydigt kronologiskt begrepp

Björn Ambrosiani, professor

Bearbetningen av resultaten från de stora undersökningarna under 1990-talet pågår ännu, koncentrerade främst till bronsgjutarverkstaden.

Keramik och Birkas regionala kontaktnät belystes av Björn Ambrosiani.

Arbetet med publiceringen av resultat från grävningarna under 1990-talet pågår. Åtta volymer har hittills publicerats och ytterligare publikationer är under redigering.

Att få ordning på stratigrafin, främst kring bronsgjutarverkstaden, är det som för närvarande upptar den mesta tiden. En av de frågor vi ställer oss är hur vi kan förstå verkstaden och dess förhållande till omlandet.

Verkstaden erbjuder också möjligheter att spåra de olika tidsskikt som Birka består utav, med hjälp av tillverkningens kronologi kan vi spåra flera olika faser.

I dag kan vi se att den tidsindelning för Birka som varit gällande i många år har utvecklats. I den bäst bevarade delen av 1990-talets grävningar har vi 27 nivåer i bronsgjutarverkstaden, en verkstad som drevs under 80 år, från 780 till 860. När stratigrafin, innehållande de olika tidsskikten separerade från varandra, är klar kan vi börja placera in fyndmaterialet (deglar och gjutformar bl a) tidsmässigt.

Detta innebär att vi kommer få en mycket omfattande kronologi för Birka, en kronologi som visar att platsen ingått i olika mönster, inte minst internationellt.

Öst- och västkontakter, två tidsskikt

Östhandeln har spelat en stor roll, men vi ser spåren av den bara inom begränsade områden. På andra håll är det kontakterna med Västeuropa som dominerar. Det är två olika tidsskikt vi ser, och faktorerna bakom den här stora omläggningen från väst till öst är en av de riktigt intressanta frågorna.

Vi ser alltså att Birka och Staraja Ladoga inte är en handelsrutt i en tidigare fas, utan de är slutpunkter på olika handelsvägar där Birka är slutstation i handeln från sydväst, där det karolingiska riket spelade en stor roll och där pälsverket var Birkas mest attraktiva handelsvara.

I bronsgjutarens verkstad ser vi exempel på en avancerad teknik, där den vitbrännande leran har fått en inblandning av yttrium, en jordalkalimetall som hämtats från fältspatsgruvan på Resarö i Stockholms skärgård. Fältspat och yttrium har långt senare använts, bl a i porslinstillverkning och gett porslin från Rörstrand ett rykte som kvalitetsporslin.

Alla deglar i verkstaden visar spår av yttrium och det vi nu arbetar med är att förstå den teknikutveckling som dessa oerhört skickliga gjutare stod för.

Birka - dess ekonomier och omland

Ett av de perspektiv vi behöver arbeta med för att förstå Birka är dess kontakter och beroenden av sitt omland i vid bemärkelse. I en tidig fas kan vi räkna med att 200 – 300 personer bodde på Birka, men under 900-talet är det långt över 1000. Vi vet att jordbruket hade expanderat generellt, men hur den här processen gick till ger förklaringar och förståelse också för hur Birka kunde utvecklas så starkt i sin senare fas.

Omlandet för Birka är också hela Östersjöregionen, det är en väl genomtänkt handelsekonomi vi ser spår av med trådar ut till råvaror från Baltikum och med en position som randområde till det karolingiska riket.

Birkakrigaren – elitsoldat och kulturbärare

Charlotte Hedenstierna-Jonson, forskare Stockholms universitet

Under nio säsonger (1995 – 2004) har arkeologiska undersökningar av Birkas borg och garnison genomförts av Arkeologiska forskningslaboratoriet vid Stockholms universitet. Arbetet har ingått som en del av projektet Borgar och befästningsverk i Mellansverige, 400-1100 e Kr. Sedan tidigare fanns intressanta resultat från grävningar i stadsvallen och på anslutande terrasser.

De undersökta områdena utgörs av borgens insida – med ett antal mindre provschakt. Resultaten visade att man under vissa perioder begravt människor inne i borgen, däremot syntes inga spår av kulturlager. Undersökningarna av borgvallen visade på en välkonstruerad skalmur med stora stenar ytterst och innerst och en fyllning av grus, jord och småsten. På vallen visade stolphål och nitar på en träpalissad med skyttegång. Resultaten från borgvallen visade att vallen byggts i flera olika faser med dateringar från tidigaste birkatid till slutet av 900-talet, eller början av 1000-talet. Under vallen påträffades en schaktgrav med en man och en häst. Graven daterades till 750-tal och utgör en av de tidigaste birkagravarna.

Det största sammanhängande undersökta området är det som kallas Garnisonen och som ligger i direkt anslutning till Borgen utanför den sk Kungsporten. Här har en sammanlagd yta på ca 500 m² undersökts.

Genom omfattande markarbeten har man terrasserat upp garnisonsområdet och byggt en rad hus. Det största var det s k krigarnas hus, en hallbyggnad på ca 200 m². I detta hus av äldre modell med två härdar och funktionsindelade utrymmen påträffades ett mycket stort antal fynd – alla relaterade till krigare, deras verksamhet och vardag.

I fyndmaterialet återfinns vapen, rustningsdelar och beslag, men även tecken på att krigarna delvis varit skriv- och läskunniga. Runben, stylus och delar av vaxtavlor visar på en relativt hög bildningsnivå. Fyndmaterialet visar även en rad religiöst kopplade föremål som torshammare, miniatyrskäror och doppsko med en Kristusbild.

Det arkeologiska materialet visar tydligt på sociala, religiösa och ekonomiska kopplingar:

Rekryteringen: samhällets elit

Vardagen: mat, fest, träning, spel, hantverk

Religionen: uttalat hednisk

Krigföringen: avancerad, sluten ordning, befästningsverk
Omvärldskontakter: omfattande
Makthavare: kung, handelsmän, främmande härskare

Birkakrigaren hade sina främsta kontakter med folk utefter de östliga handelsvägarna och man var tydligt influerad av stäppnomadiska folkgrupper i både utrustning och stridsteknik. De närmaste parallellerna till Garnisonen och dess krigare står att finna i rusiska handelsplatser som Rjurikovo Gorodische och Gnëzdovo. Fynden på dessa platser motsvarar dem som återfunnits i Birkas garnison. Krigarna har agerat följeslagare och beskyddare till olika handelssällskap och deras rörlighet och vilja att ta till sig nyheter har gjort dem till en sorts kulturbärare som inte bara har tagit med sig skandinavisk kultur till andra områden utan även har tagit med sig främmande kulturer, deras materiella kultur och delar av deras seder och bruk, med sig hem.

Birkakrigaren - rötter i östlig, urban kultur

Birkakrigaren ansåg sig, enligt min mening, höra till den urbana kultur som växte fram vid dessa handelsplatser och som går under benämningen Rus. Stridsteknik, utrustning och dräkt hämtade delar från Skandinavien såväl som från stäppnomader, magyarer, araber, perser och bysantinare. Föremål som kan härledas till samtliga dessa grupper återfinns i Garnisonen.

Resultaten från undersökningarna av Birkas befästningsverk, i synnerhet de från Garnisonen, har väckt stort intresse både från forskarvärlden och från en intresserad allmänhet. Materialet bearbetas löpande i vetenskapliga artiklar, populärvetenskapliga tidskrifter och av studenter vid Arkeologiska forskningslaboratoriet. Vi får ständigt nya frågor om allt från tillverkningsteknik, exakta mått på utrustningsdetaljer etc till funderingar kring hur det starkt militariserade samhället såg ut under denna tidsperiod. Bilden av krigaren under sen vikingatid har kunnat revideras och människor från olika delar av världen hör av sig och vill veta mer om Skandinavien under vikingatid. Krigarna fungerar med andra ord fortfarande som en sorts kulturbärare.

Birka och Novgorod, Bagdad, Byzans

Ingmar Jansson, docent Stockholms universitet

Samtidigt med Birka etableras ett flertal platser med likartad funktion i östra Europa, strategiskt placerade vid viktiga vattenvägar. Ingmar Jansson satte in Birka i det stora öst-orienterade sammanhang där staden hörde hemma.

Som mest beräknas Birka ha haft omkring 1000 invånare. Konstantinopel och Bagdad bör ha varit miljonstäder. Konstantinopel grundades på 300-talet som huvudstad i det romerska riket och blev det östromerska, bysantinska rikets huvudstad. Staden försågs redan omkring år 400 med en stadsmur så vid, att den i allt väsentligt räckte för staden under hela medeltiden. Muren och många praktbyggnader byggdes i sten, och man kan därför fortfarande uppleva något av stadens prakt under vikingatiden.

Jämfört med de städer som växte fram i öst var Birka en blygsam plats. Konstantinopel var vid samma tid en miljonstad med tät bebyggelse och befästa murar.

Bagdad grundades 862 efter att en ny kalifdynasti tagit makten i det islamiska världsväldet. Den byggdes i lertegel och har därför inte bevarats till vår tid. Men beskrivningarna visar stadens storslagenhet och politiska och ekonomiska betydelse. Den berömda runda staden byggdes med en cirkulär mur och fyra portar som en skyddad, prestigefylld bostad för härskar-

dynastin, och utanför den expanderade staden snabbt över stora områden där livet dominerades av handel och ekonomi. Både Konstantinopel och Bagdad spelade en viktig roll i det öst-västliga handelssystem vi brukar kalla Sidenvägen.

För att kunna förstå de vikingatida sammanhangen är det viktigt att utgå från det bysantinska riket och det islamiska kalifatet – det var där den politiska och kulturella ambitionen och de ekonomiska resurserna fanns för att överblicka världen och integrera andra kulturer och ekonomier i ett större sammanhang. Utgångspunkterna var Bagdad och Konstantinopel, inte Birka!

Kiev, Bulgar och Novgorod var politiskt och ekonomiskt viktiga punkter på handelsvägarna norrut från Konstantinopel och Bagdad. Samtidigt fungerade dessa platser som portar in i och ut ur Östeuropa. Novgorod var porten mot Östersjön, och där på andra sidan vattnet låg Birka.

Staraja Ladoga etablerades omkring 760 (alltså ungefär vid den tid Bagdad grundades) nedströms Novgorod, nära Ladogasjön. Här finns ingen jordbruksbygd, utan platsens betydelse kom från pälstillgången i skogarna och olika funktioner längs den led som förband Västeuropa med det fornyrska riket. I de allra äldsta lagren finns skandinaviska fynd av vendeltida karaktär och arabiska silvermynt. Redan omkring 760 finns alltså en kontakt – om än säkert indirekt – mellan Främre Asien och Skandinavien.

Skandinaviska fynd i den gamla staden

Våra dagars Novgorod går inte längre tillbaka i tiden än till 900-talets mitt. Det äldsta Novgorod är den plats som heter Rjurikovo Gorodisjtje och ligger några kilometer längre söderut. Den har bästa tänkbara strategiska läge, på en höjd där floden delar sig i två armar. Här går dateringarna ner i 800-talet, och platsen uppvisar mängder av skandinaviska fynd (t ex dräktspännen, amulettringar, runbleck). Många forskare har påpekat likheten mellan de här platserna och Birka.

Men skillnaderna är också påtagliga. Stadsvallen vid Birka är närmast symbolisk jämfört med den vall med kraftiga ekkonstruktioner och en upp till tre meter djup vallgrav som undersökts vid Rjurikovo Gorodisjtje. Innanför detta försvarsverk har en stor del av stadens befolkning bott. Hit har de politiska, militära och ekonomiska kärnfunktionerna varit koncentrerade. Borgen i Birka ligger utanför stadsområdet och har inte hyst någon befolkning och ingen omfattande verksamhet. Rjurikovo Gorodisjtje är byggt efter ett östeuropeiskt mönster – man kan jämföra med t ex Moskva och dess Kreml.

Mongoler tar över volgabulgarernas rike

I Bulgar vid den stora Volgakröken etablerades redan före vikingatiden det volgabulgariska riket med en stark egen kultur. Hit kom Ibn Fadlan

år 922 med ett brev från kalifen i Bagdad och lärde ut hur islam skulle utövas. Efter att volgabulgarerna under 1200-talet införlivats i det mongoliska världsväldet kom de att kallas tatarer, men de har bevarat sitt språk och sin särart fram till våra dagar. Tatarstan är i dag Europas äldsta muslimska land och bildar en republik inom den ryska federationen. Den gamla huvudstaden Bulgar med dess lämningar spelar en viktig roll i den nationella historien.

Urbaniseringen i Östeuropa tar sin början ungefär samtidigt som i Skandinavien. Den urbana tillväxten är förmodligen ungefär jämförbar med den i Norden, men i fortsättningen skiljer sig utvecklingen. Sigtuna och Stockholm som då växer fram i Sverige är småstäder, medan städerna i Östeuropa växer explosionsartat. Bakom denna utveckling ligger Östeuropas nära ekonomiska och politiska samband med imperierna i öster.

Religiösa och ideologiska aspekter på Birkas stadsplan och hantverk

Anna Hed Jakobsson, arkeolog Arkeologikonsult

Birka är en plats som visar upp spår av ett mycket omfattande och mångfacetterat hantverk. Anna Hed Jakobsson framhöll hantverkets roll som en avspiegling av världsbilden, men också dess roll i olika härskarstrategier.

Hantverket har kunnat fylla en funktion i härskarnas behov av att ge sin ställning legitimitet, det har inte bara fyllt en funktion för att skapa status eller för byten och skapande av allianser i en gåvokultur. Det hantverk vi ser i t ex Birka är en produktion som anspelar på ett centralt mytkomplex. Vissa individer/släkter hade möjligheter att skapa ett särskilt välstånd. För att stärka sin legitimitet som makthavare var det viktigt att kunna visa upp att de kontrollerade resurser som kunde skapa välståndet.

I härskarmiljöer finns tydliga kopplingar mellan makt och religion, som i kultbyggnader. Men där kan också finnas spår av hantverk och det tycks som om hantverket kunnat rymma en religiös dimension. Vi hittar verktyg, redskap och smältor tydligt deponerade i t ex stolphålen, ibland tillsammans med guldgubbar och jag vill sätta detta i samband med olika mytkomplex.

Religion kopplad till transformation

Ett av de tydligaste exemplen på denna koppling är Borg utanför Norrköping. Här finns både kult och produktion av föremål samlad och dessutom ett tidssamband med en närliggande plats för produktion av exklusivt hantverk (smide, pärltillverkning mm) som överges samtidigt.

De religiösa handlingarna har ofta med skapande att göra, med transformationsprocesser. Guldgubbar har påträffats tillsammans med hantverksavfall – gubbarna anspelar på en skapelsemyt, på ursprunget för en speciell släkt. Men också på annan skapelse, det som i myterna framställs som ett bröllop, en förening eller att man passerar en gräns mellan två sfärer.

I moderna termer kan det översättas med motsatspar som natur/kultur eller liv/död. Sådana motsatspar representeras av gudavärlden och den andra världen – jättarnas värld eller utgård.

Relationen mellan smide och religion/skapelse framgår särskilt tyd-

ligt i Völvans spådom och i berättelser som Sigurdssagan. I den senare förvandlas en ung man och smeden spelar en viktig roll, det är han som kan förvandla, transformera från ett stadium till ett annat. Smederna kan alltså förvandla, överträda gränser och här finns en tydlig koppling till schamanism och sejd i både dekor på föremål och i myter.

Ett annat drag i myterna är att smederna kan skapa liv genom död. Völund hämnas på kungen som håller honom fången genom att döda hans söner. Delar av kropparna använder han sedan till att framställa juveler, bågare och smycken. Kropparna omskrivs som en del av metallen, av skapade föremål.

Mästermyrkistan och motsvarigheter i Norge och Danmark kan illustrera detta. De är deponerade i eller vid vattendrag och har ett likartat innehåll, t ex nycklar och bjällror utöver verktyg för smide och snickeri och detta kan kopplas till smedens schamanistiska funktion. Nyckel med burformat handtag i Mästermyrdepån liknar de stavar i Birka-gravar som flera forskare tolkar som Völva-stavar, och det kan finnas en koppling här.

Birka som port til svears rike

Men kan hela detta myt-komplex sättas i samband med Birka?

Birka är en tydligt avgränsad plats, som andra av liknande karaktär ligger den vid vatten/på en ö och rymmer mängder av hantverk. Midgårdsormen har en central plats i nordisk mytologi. Ursprunget till ordet gård visar att det är klart kopplat till speciella, avgränsade platser. Ormen tolkas som en väktare av helig kunskap och den förbinder olika världar som ute/inne och detta mytologiska plan är möjligt att koppla till Birka.

Rimbert beskrev Birka som en port in i svearnas rike. I berättelser och på runstenar beskrevs krigaren som den som åkte ut, dödade ormen/”bröt borgar” och återvände med en annan status (förvandling). Här finns en metafysisk koppling mellan striden och smidet. Oden som var en schamanistisk gud beskrivs ibland som smed, och han var en krigets gud. Platserna kan förankras i en tankevärld eller mentalitet: vikingatågen och plundringen hör samman med att de som behärskade/initierade platser som Birka visade förmågan att skapa och vidmakthålla dessa öar av guld och kunskap.

Birka och gränsens betydelse

Birkas stadsvall med alla sina portar har ju tolkats som en försvarsvall. Men det kan förefalla konstigt med en försvarsvall med så många öppningar, vänd ut mot Hemlanden. Jag vill hellre tolka den som en gräns mellan levande och döda, där portarna kan ha varit processionsportar.

Ett annat sätt att anspela på myterna och gränspassager, som är så centralt, är kammargravarna med sin rika utrustning. Flera av dem kan

kopplas till portarna i vallen, flera också till schamanism och sejd. Begravningen nära vallen kan ha uttryckt vissa individers bemästrande av passagen mellan levande och döda.

Hantverkarnas roll och status knöts samman med härskarfamiljernas intresse av att framställa sig som garanter för välstånd. Den verksamhet som pågick syftade inte bara till att generera materiell rikedom. Den bidrog också till att legitimera ett maktinnehav, genom att anspela på myterna.

Om smederna i verkstäderna utsattes för kontroll var syftet att behärska och äga deras kunskap om hur man skapar i brons, järn, horn och glas. Troligen framställde även eliten sig själv som (och kanske var man också) praktiserande smed (jfr mästaren).

Hantverkets åkrar

Den rumsliga organisationen med terrasshus och hantverkstomter motsvarar på ett strukturellt plan huset/hallen i anslutning till en inhägnad produktions- eller åkermark. Ett metaforiskt samband: åkerns gröda = hantverkstomtens produktion.

Birkas övergivande vill jag koppla till en förändrad ideologi och mytvärld. Slutet av 900-talet innebär en kris. Handelsförbindelserna förändras, handels- och hantverksplatser försvinner. Ädelmetall och statusföremål blir en bristvara. Storgårdar och centralplatser försvinner. Kyrkobyggandet skjuter fart.

På de kristna runstenarna halshuggs smeden Regin. På Island (kanske även på andra platser?) byggs smedjor om till kyrkor. Ideologiskt sker en förskjutning: till den kristna gudens monopol på skapande. Den gamla maktideologin fungerar inte längre. De gamla centralplatserna överges och nya skapas, med kristna förtecken (Sigtuna).

Djurornamentik, manliga och kvinnliga aspekter

Maria Domeij, doktorand Lunds universitet

Djurornamentiken var ett av den yngre järnålderns mest framträdande formspråk. Den hade ett västeuropeiskt ursprung och förekommer från slutet av romersk järnålder in i medeltidens 1200-tal.

Maria Domeij lyfte bl a fram dess samband med kvinnans roll och krigarkulturen.

Samtidigt som stilen uppvisar en stor variation över tid och rum kan den betraktas som en tradition vars centrala uttryck var det stiliserade och bundna djuret. Frågan är vilka betydelser djurornamentiken hade för de människor som en gång framställde, eller på andra sätt hanterade djurornerade föremål.

Länge fokuserades forskningen kring djurornamentiken på att definiera olika stilar. Det är först under de senaste 10–15 åren som intresset för dess eventuella innebörder vuxit sig starkt. Särskilt ofta har djurornamentikens innebörder kopplats till religion via texter. Ornerade objekt från förkristen tid utan uppenbart kristna funktioner har tolkats som hedniska och associerats till den fornnordiska mytologin. Kopplingar mellan djurornamentikens abstrakta djurframställningar och Oden som stridens och hamnskiftets gudom är vanliga. Objekt från kristen tid eller med rent kristna funktioner har associerats till Bibeln eller till kristen ikonografi. Somliga forskare menar att den förkristna mytologin och ett förkristet bildspråk rentav kan ha använts för att förmedla kristendomen. Sammanfattningsvis är tolkningarna av djurornamentikens innebörder beroende av vilket arkeologiskt material och vilka litterära källor som analyseras.

Rovdjur, poetisk omskrivning för krigare

I min avhandling ser jag närmare på ett eventuellt förhållande mellan djurornamentik och tidigmedeltida skaldediktning. I detta syfte har jag valt ut tre texter för närläsning: Beowulfkvädet, Egil Skallagrimssons saga och Den poetiska Eddan. Jag har varit särskilt observant på beskrivningar av djurornamentik/djurornerade objekt, de ornerade objektens funktioner, de ornerade objektens kontexter samt eventuella samstämmigheter mellan djurornamentikens bilder/strukturer och skaldediktningen verbala uttryck. Analysen har visat att rovdjur likväl som odjur och deras kroppsdelar ofta är poetiska omskrivningar för krigare och deras vapen. Dessutom har

begrepp som bindande/gripande ofta betydelsen att döda eller likvidera. Djurornamentikens bundna/gripande djur skulle därmed kunna tolkas som dödande eller likviderande av krigare – eller som kriget självt. De kan även ha associerats till gåvogivandet.

Djurornamentik i genderperspektiv

Det förekommer både förmodat manliga och förmodat kvinnliga föremål utsmyckade med djurornamentik.

På Birka har de påträffats i gravar, vilket den ovala spännbucklan är ett exempel på. I Svarta jorden finns rester efter framställning av djurornerade föremål. Eftersom stilens innebörder tycks ha kopplingar till en heders- och krigarideologi under yngre järnålder kan man fråga sig hur män respektive kvinnor förhållit sig till uttrycket.

Djurornerade föremål har fungerat som både smycken och vapen och i texterna framstår deras viktigaste funktioner i gåvogivandet. I det yngre järnålderssamhället hade gåvan politiska dimensioner och både män och kvinnor deltog i gåvocirkulationen.

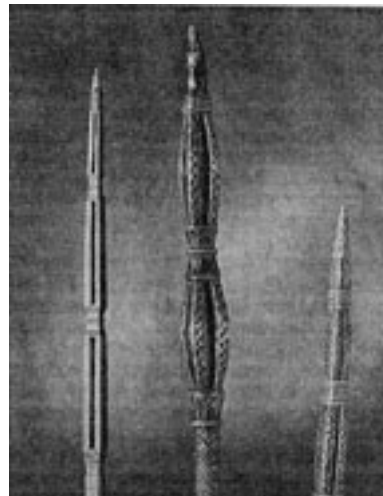
I syfte att diskutera djurornamentikens innebörder i relation till gender kan könsfördelningen hos skaldediktningens rovdjur/odjur vara av intresse. De associeras vanligen till manliga aktiviteter, men det förekommer exempel på både manliga och kvinnliga odjur. Som exempel kan nämnas Grendels moder i Beowulfkvädet. I den fornnordiska mytologin är både manliga och kvinnliga gudomar kopplade till rovdjur och strid, t ex Oden och Freja. Det förekommer även valkyrior i djurhamn.

Djurornamentikens strukturer

Djurornamentikens strukturer påminner om vävda eller bundna textilier, men även om brynjors länkade ringar. I Beowulfkvädet finns poetiska omskrivningar för brynjor som associerar till denna konstruktion, såsom länknät, flätad länksärk eller flätad ringsärk. Det fornengelska uttrycket brogdne beadu-sercean (flätad ringsärk) kan härledas till bregdan med betydelsen att svinga, dra, väva eller knyta. Den flerfaldiga innebörden tillåter associationer till såväl svingande av vapen i strid som knytande av band i väven. Vi står inför möjliga kopplingar mellan konstruktioner i den materiella kulturen, mänskliga aktiviteter och konstnärliga uttryck som djurornamentik.

Ytterligare associationer mellan vävande och strid förekommer i den isländska skaldediktningen. I Njals saga citeras en dikt där ett antal kvinnor sätter upp en väv bestående av vapen och mänskliga kroppsdelar. Kvinnorna sjunger att de skall slå ”segerens väv” med svärd, att de skall röra sig fram på slagfältet där deras vänner svingar sina vapen och att fienden skall lida förluster i slaget, vilket också skedde. Dikten antyder att kvinnors vävande på en metafysisk nivå kunde uppfattas som en parallell till striden på slagfältet.

Ett annat exempel som kan ha gjort vävandet till en tacksam metafor för striden var de ”vävsvärd” som användes för att slå in slaget i de stående vävstolarna med. Formmässigt påminner de om verkliga svärd och forskning pekar mot att somliga vävsvärd faktiskt framställts av gamla svärd. En annan textil aktivitet av intresse i sammanhanget är spinnandet. De mest kända ödesmakterna i fornnordisk mytologi är nornorna som spinner människors öden. Ett möjligt attribut för dem skulle kunna vara linkäppen där linet eller ulltotten fästs för spinning. Jag känner inte till några bevarade linkäppar från yngre järnålder, de exempel som finns är senare. Av särskilt intresse är den formmässiga likheten mellan den övre delen av linkäpparna från sent 1700-tal och den korgliknande överdelen på de vikingatida järnstavar som tolkats som völvors sejdstavar.

Linkäppar av trä finns inte bevarade från förhistorisk tid. Men formen fanns kvar länge. Dessa ur Nordiska museets samlingar, 1700-tal. Foto: Nordiska museet

Völvorna var spåkvinnor som ansågs kunna förutsäga människors öden. Det är möjligt att spinnandet i vissa sammanhang varit förknippat med förutsägelser och manipulation av ödet och att det i sin tur skulle kunna förklara varför völbornas attribut varit inspirerade av linkäppen.

Man får lätt intrycket att den yngre järnåldern var en period av strid och blodtörst. Det är också en vanligt förekommande bild i populärkulturen. Sanningen är den att både det arkeologiska materialet och de tidigmedeltida skriftliga källorna från norra Europa delvis styrker ett sådant intryck. Det skall dock understrykas att källorna ger uttryck för en idealiserad bild av verkligheten som konventionen framhöll i vissa sammanhang. I texterna drar både kvinnor och män fördel av en heders- och krigarideologi. De flesta kvinnor hade ingen aktiv juridisk status i sig själva, utan hade att förlita sig på sina män när det gällde status, egendom och säkerhet. Därför var det av betydelse att omge sig med driftiga och slagkraftiga män som kunde agera när så krävdes.

Det är viktigt att ta tag i frågor kring den krigarideologi som kommer till uttryck i våra källor, men vi måste vara medvetna om den stora kom-

plexitet som präglade det bakomliggande samhället. Ett fokus på strid i skaldediktning och guldsmedskonst behöver till exempel inte innebära att man faktiskt sökte strid. Tvärtom kan det ha syftat till att förhindra dess faktiska utbrott.

Arkeologi och metodutveckling

Sammanställning av UV Teknicks resultat

Birka

Ales stenar

Gamla Uppsala

Undersökningar med nya metoder

Lars-Inge Larsson och Immo Trinks, UV Teknik

Genom internationellt samarbete och utveckling av både instrument och metoder har UV Teknik skapat nya möjligheter för skonsam och kostnadseffektiv arkeologisk prospektering. Ales stenar, Svarta jorden på Björkö och Gamla Uppsala lämpar sig väl för tekniken. Stora, plana gräsytor gör det möjligt att på kort tid söka av stora områden.

Sommaren 2006 undersöktes delar av Svarta jorden och den delvis bevarade stadsvallen. Resultaten från Svarta jorden visar tydligt på tomtindelningar, vägsträckningar och byggnader.

Birka

Att Birka haft en stadsvall syns än idag genom den ännu delvis bevarade stadsvallen. Att den öppna ytan mellan denna stadsvall och Borgberget i söder också har haft en stadsvall har länge varit en hypotes, men tidigare undersökningar har inte kunnat belägga vällen. Mätningarna i Svarta jorden avslöjade dessutom att Birka haft en äldre stadsvall som tidigare inte var känd.

Resultaten visar också att en väg löper genom den äldre stadsvallen och att den sedan kan följas ut till den yngre och yttre stadsvallen. Mellan de olika generationerna av stadsvallar finns olika strukturer. Byggnader vilka visar på stadens expansion över tid samt möjligen också spår av kammargravar som tidsmässigt hör till stadens äldre fas.

Med tanke på de mycket goda resultaten från den första testmätningen har UV Teknik nu visat att det är fullt möjligt och rimligt att med högupplösande mätmetoder kartera hela Birkas stadsområde och även områden utanför staden. UV Teknik arbetar därför nu på att skapa finansiering för ett sådant projekt. Undersökningar, analys och både vetenskaplig och publik publicering beräknas till mellan 5 och 6 miljoner kronor. Resultaten skulle kunna ge en bild av hur hela Birka varit organiserat över tid, med hela stadsplaner och möjlighet till trovärdiga virtuella rekonstruktioner.

Ales stenar

På Österlenseminariet i november presenterades preliminära resultat från undersökningen vid Ales stenar 2006. Många forskare fanns på plats och

en efterföljande dialog och fördjupad analys visade i mars 2007 fler resultat vilket gav förslag till nya tolkningar.

Avsökningar med markradar (en teknik liknande ekolod) i täta profiler ger stora mängder digitala data som i bearbetningen kan skäras horisontellt och ge tidsskikt ner i marken, lager för lager.

Området kring Ales stenar utsattes under 1940- och 1950-talen för mycket hårdhänta ingrepp. Under kriget upprättades en luftbevakningsanläggning tätt invid och under stensättningen. 1956 genomfördes en mycket hårdhänt ”renovering” av området med hjälp av bl a bandvagnar.

Genom de utvecklade undersökningsmetoderna har helt nya spår av lämningar registrerats i marken kring Ales stenar

Jordlager ner till ca 70 cm schaktades undan och flygsand inifrån skeppssättningen flyttades ut och jämnades av till en ny yta.

Georadarundersökningarna visade spår av schaktarbetena, men också på tidigare okända, tänkbara konstruktioner under markytan. Två cirkulära spår, symmetriskt placerade på var sin sida utanför skeppet i nordväst skulle kunna tolkas som gravar, utanför skeppssättningen i sydost finns spår som kan tolkas som en mindre skeppssättning. Den skulle kunna kopplas till uppgifterna om stenar i marken på Hilfelings teckning från 1777. På teckningen finns lika många stenar symmetriskt placerade på motsatt sida, men undersökningarna har inte kunnat påvisa spår av anläggningar där.

I en första analys tolkades rektangulära spår på skeppssättningen sydvästra sida som en möjlig hägnad av något slag. Senare har den tolkningen övergivits, spåren tros i stället komma från de hårdhänta schaktningsarbetena 1956.

Den fördjupade analysen har visat en svag cirkulär form, 50 m i diameter i nordost, utanför den ev mindre skeppssättningen. Det skulle kunna vara spåren av en bronsåldershög eller en megalit, en stendös från mellaneneolitikum. Formen, en del av en dubbel stenrad och en rektangulär struktur centralt placerad, är tecken på en megalitgrav. Dösar med lik-

nande konstruktion finns på flera håll i närområdet, rester av en av dem, i Skogsdala öster om Ystad har undersökts arkeologiskt och visar många likheter med de strukturer som georadarundersökningen visar. De lösfynd som tagits till vara i området genom åren skulle kunna stärka hypotesen, de är i huvudsak stenåldersfynd.

Inne i skeppssättningen visar främst magnetometerundersökningen på tre mycket intressanta strukturer, på linje och centralt placerade. Det är antingen stenar med hög magnetisering eller fynd av järn.

Gamla Uppsala

När UV under 2003 började arbetet med att utveckla och använda magnetometer- och georadarmetoderna var mätningar på det sk ”Kungsgårds-platåerna” ett av de första mätobjekten. Två av flera platåer karterades i huvudsak med georadar med mycket bra och spännande resultat. Dels syns spåren efter den gård som funnits på platsen under de senaste århundradena och genom att jämföra med flera generationer av historiska kartor är det relativt enkelt att peka ut enskilda byggnader från olika perioder. I resultaten syns också svaga spår efter gravhögar som kan ses på Peringskölds karta över Gamla Uppsala. Högarna är borta idag, men spåren av dem är synliga. I mätdata syns också spåren av två mycket stora byggnader, s k hallbyggnader, tydligt. Den största av dem är ca 56 m lång.

Österlenseminarium
november 2006

Ales stenar

Glimmingehus

Kiviksgraven

Unika objekt – gemensam miljö

Björn Magnusson Staaf, stadsantikvarie, Kulturen i Lund

*Vi arkeologer är ju de som har de långa tidsperspektiven,
men vi har en tendens att låsa fast oss i perioder.*

Det är bronsålder, det är järnålder, det är medeltid och faktum är att vi inte är särskilt bra på att våga gränsla de här perioderna vi har skapat. Ibland skulle det kunna ge oss ett användbart verktyg för att bättre kunna förstå och finna förklaringar till långa skeenden.

I dag, när vi skall diskutera Ales stenar, Glimmingehus och Kiviksgravnen, skall jag därför försöka ha detta i åtanke och dessutom ställa den enkla, men ofta mest fruktbara frågan:

Varför är det på detta viset?

De tre besöksmål vi skall diskutera är alla unika, de förvaltas av RAA och då är det ju inte vad som helst. Vi har alltså tre platser med extrema lämningar som ligger mycket nära varandra och varför är det på det viset?

Finns det något som binder dem samman, trots att de är från så olika perioder och sinsemellan är mycket olika. Ja, jag tror det, det finns något som binder dem samman.

För att förstå dem gäller det att inte närgranska varje objekt för sig, utan att titta på en helt annan plats i den här delen av Skåne och världen. Vi behöver titta på Sandhammaren!

Där har vi säregna naturformationer, om vi tittar på sandrevlarna som fortsätter ut i havet. Detta är en av de absolut farligaste platserna för kustseglationen i Östersjön. Den andra ligger på den södra delen av Skåne, vid Skanör. Ni vet ju att ordet Skåne kommer från den farliga ön, vid Skanör har vi namnet för de farliga sandrevlarna.

Havet och de här farliga passagera har format livsbetingelserna för många i de här delarna av Skåne.

Detta är fortfarande en farlig plats och självklart var den det under förhistorisk tid och under medeltiden då man höll sig längs kusterna vid seglatser.

Hur har detta påverkat det som händer på land? Jo, det kan bli så att man i stället för att segla runt föredrar att gå över land, man kan rädda sig från ett skeppsbrott genom att gå över en halvö. Är lasten mycket värdefull kan det vara värt besväret.

Ales stenar fungerar utmärkt som sjömärke, i Kåseberga finns hamn för fartygen och allt är lätt att upptäcka från havet.

Om vi går över till Kivik så har vi både Kiviksgraven (Kungagraven) och en stor skeppssättning och intill dem har vi Stens huvud med en av Skånes få fornborgar. Kungagraven är ett stort röse som kan ses från havet och där vi har en fin landningsplats, vi börjar nu se konturerna av en stor monumentsamling i Sveriges sydöstra hörn.

Glimminge - amiralens hus

Men Glimmingehus, det ligger ju en bit in i landet? Vad har det med havet att göra? Jo, det byggdes av Jens Holgersen Ulfstand som var dansk amiral och han hade prima havsutsikt från Glimmingehus. Från högsta våningen har man utsikt över havet, där kan man ha koll på sjötrafiken runt det här farliga hörnet. Det måste sägas vara ett bra läge om man är amiral och vill ha koll på trafiken på Östersjön, samtidigt som man befinner sig i ett något skyddat läge.

Men också andra monument och fornlämningar som vittnar om kontakter utåt, via havet, finns i trakten. En av dem har man flyttat till Lund, det är Vallebergastenen. Runstenen är rest över Svenne och Manne och på stenen står ”Gud bevara deras själ” och att ”de vilar i London”. Där har vi alltså ytterligare en vidare geografisk koppling, det är två Österlenbor, Svenne och Manne, som vilar i London.

Övergripande tid - och plats

För den som jobbar med att möta publiken på olika sätt finns en risk att man presenterar de här besöksmålen som lokala företeelser, den tidsperiod då man räknar med att de uppfördes är central, och vid Glimmingehus t ex så blir det väldigt mycket medeltid.

Men om vi vill att de här lämningarna skall utvecklas som besöksmål är den regionala förankringen oerhört viktig. Det behöver inte betyda något lokalpatriotiskt begränsat. Tvärtom, det griper ut över stora världen, här ser vi hur den lilla världen möter den stora världen. Att arbeta med fornlämningar och identitetsskapande innebär att man kan bli en del i ett mycket större sammanhang.

Fråga: Fredrik Nihlén, Glimmingehus:

Vi behöver nog tänka på detta på Glimmingehus, vi blir lätt för lokala och fotade just där vi är. Vi vill gärna ha fram forskning som sätter in platsen i ett större sammanhang, men också stärka samarbetet med forskare. Många ringer till oss, men jag har aldrig tagit emot ett samtal från en intresserad forskare som vill koppla sina studier till den besöksverksamhet vi bedriver. Det skulle kunna vara både intressant och viktigt för oss med ett samarbete.

Vad skall vi med kulturarvet till?

Hans Andersson, professor emeritus, Lunds universitet

Vi utnyttjar historia i olika sammanhang, inom planering, utbildning och i bildningssammanhang. Men då måste vi också veta något om det, då blir kunskapsöveringen central.

Kulturarvet är både ett källmaterial och ett visualiseringsmaterial genom vilket vi skaffar kunskap och genom vilket vi gör historien levande.

När Länsantikvarieföreningen firade 25-årsjubileum tog jag upp ett par saker som jag tycker är viktiga: Om vi inte ser att basen för verksamheten är innehållet, det som skall bevaras, undersökas eller förmedlas och om vi inte ser att det stadigt förändras och erbjuder ny kunskap och nya förhållningssätt blir verksamheten till slut en tom kuliss. Att endast vara goda administratörer leder inte till någon utveckling. Ett kritiskt förhållningssätt, som i sig är utvecklande, blir då inte möjligt. Kunskapen måste också innebära att man kan identifiera trender och uppdykande möjligheter som kan utveckla verksamheten. Förmedlingen kommer säkert att vara ett sådant område i framtiden.

Inför länsantikvarierna ställde jag till slut frågan: finns det inom vårt genombyråkratiserade system någon plats för de riktiga visionärerna?

Internationellt innehåll

I det här sammanhanget skulle jag vilja peka på ett annat perspektiv som blivit mycket viktigt. Kulturarvet är universellt. Möjligen kan vi tala om ett nationellt ansvar, men innehållet är inte nationellt. Vi bär ju alla här på kulturarv från antikens Grekland och Rom, rötter till delar av det vi ser och gör finns där. Om vi ser på kulturarv ur ett sådant perspektiv kanske frågan om invandrarnas kulturarv inte blir fullt så svår. Deras kulturarv är en del av vårt och vårt blir en del av deras. Men vi kan förmodligen för lite om varandras kulturarv och här ligger en stor uppgift. Den här aspekten diskuteras alldeles för lite.

Det är först när vi jämför kulturarven som vi kan se likheter och olikheter och detta är något som Riksantikvarieämbetet, RAÄ borde fundera mera över än vad man har gjort. RAÄ är en nationell myndighet med ett nationellt ansvar- men det ansvaret måste sättas in i ett mycket bredare sammanhang.

Världsarv, det är ett mycket vackert ord. Egentligen borde alla länders kulturarv betraktas som en del av världsarvet. UNESCO:s världsarvslista visar på den variation och den tidsdimension som gör människans plats på jorden så rik.

Utan den variationen – vilken historia kan vi då visa upp?

Varför byggdes Ales stenar?

Bob G Lind, fristående forskare, arkeoastronomi

Hasse Alfredsson upptäckte 1975 att solen vid vintersolståndet går upp vid skeppssättningens sydöstra stävsten och han skrev en bok om detta som kom ut 1976.

Professor Göran Lind konstaterade senare att solen vid sommarsolståndet går ner över den motställda stävstenen i nordväst. Detta har legat till grund för mina egna forskningar som inleddes 1993.

Utgångspunkten för arbetet var att eftersom dessa två stenar hade en tydlig astronomisk koppling kunde de andra stenarna också ha det, de kunde markera resten av ett solår.

Då blev det viktigt att lokalisera mittpunkten i skeppet för att finna utgångspunkten för de linjer som placerar stenarna i relation till solen. Vid mittpunkten har också professor Märta Strömberg funnit en rund anläggning, 90 cm i diameter.

Från mittpunkten har jag studerat solens upp- och nedgång vid vinter- och sommarsolståndet, samt vid höst- och vårdagjämningarna, då över de 12:e stenarna i väster respektive öster. Vid dagjämningarna delas skeppet i två delar med lika många stenar vardera för sin dag- och nattsida.

Kalender för 365 dagar

Vi får alltså ett logiskt kalendariskt system med en matematisk finess som måste vara unik. Efter denna upptäckt 1994 fortsatte jag med de andra stenarna. Alla solens upp- och nedgångar över de motställda kalenderstenarna studerades. Resultatet visade på en solkalender som rests för att hålla reda på solårets 365 dagar och på en indelning i elva 30-dagarsmånader och en 35-dagarsmånad. Detta ger en solkalender identisk med den vikingatida och med den egyptiska solkalendern som är 5 000 år äldre.

Vem som helst kan i dag från Ales stenars mittpunkt följa solens upp- och nergångar i ett forntida kalendersystem. Viktigt är dock att konstatera solbanans förskjutning över tid. Men detta ger också en möjlighet att datera skeppssättningen.

För ca 2 700 år sedan, under yngre bronsålder rådde vid vintersolståndet det direkta sambandet mellan solen och den sydöstra stävstenen. Detta var den period i Sydsandinavien då solkulten var som mest utpräglad. I trakten av Ales stenar finns i dag lämningar av många boplatser från

denna tid och fynden är talrika. Däremot är fynden från järnålder mycket sällsynta på Kåsebergaåsen. Värt att notera i sammanhanget är att den sydöstra stävstenen aldrig rubbats vid restaureringen 1916.

Det råder knappast någon tvekan om att alla de skålgropar som huggits in i stenarna härrör från bronsåldern. Det finns också två symboliska inhuggningar, stjärnbilderna Svanen och Delfinen.

Stenarna visar dagens indelning

Kompassens 16 väderstreck delar in skeppet i 16 symmetriska intervaller. Om man ställer en lång stav på observationsplatsen och lutar staven 70° mot norr faller solskuggan ut mot de 16 väderstrecksplacerade stenarna med ett tidsintervall om $1\frac{1}{2}$ timme. 16 multiplicerat med $1\frac{1}{2}$ timme utgör dygnets omloppstid om 24 timmar. Känt är att vikingarna använde solvisare vid navigation till sjöss.

Som alla besökare själva kan konstatera har Ales stenar utomordentliga relationer till solen – skeppet visar årets 365 dagar med hjälp av solens upp- och nedgångar samt dygnets indelning med hjälp av skuggan från en lutande solstav.

Man kan jämföra Ales stenar med Stonehenge, Newgrange eller de Mayaindanska soltemplen. Det är olika byggnadsverk, men alla har en astronomisk anknytning.

Kunskapssammanställning, forskning kring Ales stenar

Bengt Söderberg, arkeolog UV Syd

På uppdrag av länsstyrelsen i Skåne arbetar UV Syd och Bengt Söderberg med en kunskapssammanställning kring Ales stenar. Arbetet väntas vara klart hösten 2007.

Mycket av kunskapen kommer från de undersökningar som professor Märta Strömberg genomfört inom främst Ale-projektet under ett antal år.

De datamängder som samlats i Ale-projektet är mycket stora och arbetet pågår med systematiseringen. Genom geologiska analyser har skeppets 59 stenblock studerats grundligt.

Mängder av sten har använts till fundament och som stöd för blocken, material som har fraktats till platsen. Bland skeppets stora block är de mitt i skeppet av Hageberga-sandsten från Simrishamnstrakten och de skiljer ut sig bland de övriga.

Den rika förekomsten av skålgropar på en del av stenarna har resulterat i hypotesen att stenarna är återanvända och hämtade från gravar eller kultplatser inom ett ganska stort område. I första hand skulle de kunna tillhöra megalitgravar, där det är vanligt med skålgropar på blocken. I Hageberga-området finns flera megalitgravar med block som har ett stort antal skålgropar, men i Valleberga socken, där Ales stenar ligger, har endast rester av en megalitgrav hittills kunnat spåras.

Dateringar till järnålder

Logistiken bakom bygget vid Ales stenar hör till något av det mest fascinerade som hittills kommit fram och möjligheterna att belysa detta ytterligare är inte uttömda. Det kan ske genom fortsatt studium av stenblocken, av landskapet med dess fornlämningar och av kommunikationsstråk, inte minst då den led som kan ha gått längs Kåsebergaåsen.

Ett besvärande problem med Ales stenar är dateringen. Detta har man dock bearbetat inom Ale-projektet, och man har fått tydliga resultat i de sex ¹⁴C-analyser som gjorts från utvalda kontexter. Proven visar på yngre järnålder. Ett prov som togs under en sten korresponderar mot ett prov av daterad matskorpa i ett keramikkrärl inne i skeppet. I båda kontexterna fanns rester av kremerade ben och tillsammans med ytterligare ett prov kan ett tidigt skede med aktiviteter urskiljas med spännvid från yngre

romersk järnålder till tidig vendeltid. Av de övriga tre prov som daterats framstår den vikingatida dateringen av träkol från en grop mitt inne i skeppet som särskilt intressant. Ytterligare två dateringar faller inom spannet vendeltid-vikingatid. Sammantaget visar det mesta på att platsen var i bruk som en begravningsplats under ett äldre skede och att skeppssättningen uppförts senare, troligen under vikingatid.

Hittills har inget framkommit som belyser några äldre aktiviteter vid skeppet med undantag för lösfynd i omgivningen som satts i samband med säsongsmässigt utnyttjande av åsen som ett resursområde. Dateringsunderlaget pekar således tydligt mot yngre järnålder/vikingatid. Ales stenar skulle därmed få samma datering som ett antal andra monumentala skeppssättningar. Den skulle då kunna kopplas till bebyggelseutvecklingen i sydöstra Skåne som har belysts bl a inom det bebyggelsearkeologiskt inriktade Hagelstadprojektet. Syftet med skeppssättningen skulle exempelvis, som Märta Strömberg föreslagit, kunna hänga ihop med behov av att organisera sig på bygdenivå och anläggningen har placerats på fridhelgad, neutral mark.

Men samtidigt vore det anakronistiskt att tänka sig bara ett syfte, en funktion, sett mot bakgrund av att all forskning visar hur vanskligt det är att se politiska, ekonomiska eller religiösa funktioner isolerade från varandra.

Kunskapsbas för fortsatt forskning

Arbetet med den kunskapsammansättning som nu pågår har syftet att bygga en flexibel och utvecklingsbar kunskapsbas som smidigt kan användas inom forskning, planering och pedagogisk verksamhet kring Ales stenar och dess närmiljö. Sammanställningen kan fungera som ett verktyg för att underlätta spridningen av kunskap, samtidigt som den kan ligga till grund för en fortsatt forskning kring olika aspekter av Ales stenar.

I uppdraget ligger också att utvärdera kunskapsläget, identifiera kunskapsluckor och föreslå inriktning för en fortsatt forskning. Arbetet med sammanställningen visar att vi idag vet förvånansvärt mycket om denna hårt restaurerade skeppssättning, och att det finns goda förutsättningar för att ytterligare kunna utveckla denna kunskap. Man kan omedelbart peka på vissa områden som framstår som särskilt angelägna att belysa. Till dessa hör frågan om platsens historia i ett långt tidsperspektiv, och hur den har gestaltats och använts av människorna under olika perioder. Först genom att fokusera på platsbruk och landskap snarare än det idag synliga monumentet kan vi utveckla och fördjupa kunskapen om Ales stenar.

Skeppssättningen – om symbolikens ålder, utbredning och innehåll

Tore Artelius, arkeolog UV Väst

Vad är en skeppssättning? Frågan både kan och har faktiskt genom forskningshistorien besvarats på flera vis.

Mycket i svaren som levererats genom åren har berott på vad den som svarar representerat eller ansett sig representera. Svaret varierar beroende av vilken profession den tillfrågade har eller varifrån man låtit hämta sina utgångspunkter kring frågan.

Nu är ju detta seminarium i första hand en tillställning där det förflutnas materiella kultur står i centrum, och de flesta talarna på dagordningen har därför sannolikt en arkeologs eller historikers utgångspunkter för sina resonemang kring dessa förhistoriska anläggningars identitet, ålder och kulturhistoriska representativitet. Med min inledande fråga om vad en skeppssättning är menar jag inte alls att slå an en postmodern historiesyn. I dessa monument finns oerhört mycket kunskap om idéer som definitivt hör till en existerande förflutenhet. Så ett mycket absolut svar på frågan om vad en skeppssättning är, är givetvis att klassificera dessa såsom en förhistorisk materiell kategori – skeppssättningarna var en typ av monument som uppfördes på grav- och samlingsplatser i Skandinavien under olika förhistoriska epoker.

Ålder kan vara olika saker

Åldern då, hur är det med den? Hur ”gamla” är dessa skeppsformade monument”? Vilken ålder talar vi förresten om när vi avhandlar skeppssättningarnas ålder; talar vi om den tidpunkt då ett antal stenar rests på en plats, talar vi om den tidpunkt då ett skeppsformat monument anlagts, eller talar vi om den tidsålder då dessa monument använts? Mycket i de arkeologiska informationerna från platser med så monumentala skeppssättningar som det idag handlar om antyder att dessa kan anses ha flera tillkomstkontexter. Numera vet vi också att det i yngre järnålder förekommit att skeppssättningar uppförts av stolpar, exempel finns från både Halland och Danmark. Vi vet alltså inte när den form som skeppssättningarna av sten har egentligen manifesterades i landskapet. Forskningshistorien kring monumenten visar tydligt att det existerat en förvirring kring vad som ansetts centralt att avhandla när dessa monuments ålder diskuterats.

Vi vet att skeppsformade gravmonument och skeppssättningar anlagts sedan äldsta bronsålder i Sydsandinavien. De äldsta exemplen vi idag känner till, där monumentet kan definieras som en skeppssättning enligt Riksantikvarieämbetets klassifikationssystem härrör från period II i bronsåldern och återfinns inte i Skåne utan i närbelägna Halland och Västergötland. Dessa åldriga monument återfinns till skillnad från Ales Stenar inte i braskande landskapslägen. De är dessutom vanligtvis överhöljda av stora gravhögar eller stensättningar. Så skeppssättningar anlades under bronsåldern såväl som under järnåldern. Visst är det precis på detta vis, men det är knappast det som detta seminarium skall ägna sig åt att åter konstatera.

*Ales stenar kan skicka
samma signaler till
oss som andra stora
skeppssättningar. Det
är signaler om politiskt
inflytande och behov av
social kontroll.*

Kunskapen flyttar framåt

Något som däremot är intressant är att vår kunskap om skeppssättningar hela tiden är i förändring. Under varje år på 2000-talet har någonstans i Sydsandinavien något monument undersökts som på ett eller annat vis borde påverka forskningsfronten kring skeppssättningens funktion och kronologiska brukningssammanhang. Samtidigt som vi sitter här och diskuterar kring ett enda specifikt monument förflyttas alltså kunskapen framåt kring denna monumentkategori i en mer generell mening. I ett av de äldsta exemplen vi har från Skandinavien – en skeppssättning i vilken tre yngre män från nuvarande Nordhalland gravlades någon gång under 1100-talet f Kr finns också vår senaste kunskap. Monumentet är ett av de yngsta vi har, i den meningen att det påträffades år 2005.

Alldeles klart är också att det finns skeppsformade gravmonument från ännu äldre tider i det nordiska kulturlandskapet. Men dessa klassificeras då inte enligt våra arkeologiska normer som skeppssättningar. Istället är dessa att karakterisera som hällkistor eller helt enkelt neolitiska båtgravar. Det är alltså i grunden vårt arkeologiska klassifikationssystem, och hur vi valt att använda detta, som avgör ramarna för hur vi till exempel kan

låta datera skeppssättnings ursprung som gravmonument i Norden, och detta leder mig osökt åter tillbaka till min första fråga om vad en skeppssättning är...

Ett annat sätt att besvara frågan om vad en skeppssättning är, vore att låta värdera hur denna kan uppfattas ur andra synvinklar än den kulturhistoriskt arkeologiska. På så vis kan en definition av fornlämningskategorin kanske också mer beröra de kontexter som var aktuella i de olika bronsålders- och järnålders- sammanhang då dessa monument uppfördes och brukades i Skandinavien, i de nordligaste delarna av Kontinentaleuropa och bland de brittiska öarna, dvs som en manifestation av religiösa idéer och myter.

Uttryck för komplex social kommunikation

Det är också min mening att dessa skeppssättningar, som tillsammans med domarringarna är den fornskandinaviska kulturens mest mytomspunna gravmonument, just måste uppfattas som så mycket mer än bara fornminnen av nationellt värde; Detta om vi skall kunna komma de människor närmare som var brukarna, och också som arkeologer kunna förmedla något av generellt kunskapsvärde som bidrar till en ökad förståelse av hur människan använt och använder den materiella kulturen som uttrycksmedel för en komplex social kommunikation.

En religionshistoriker skulle sannolikt kunna definiera en skeppssättning som en fysisk manifestation av en bokstavligen stentung fornskandinavisk religiös idé. Skeppssättningen fungerade i sina historiska kontexter som sammansatta religiösa hierofanier – som bärare av idéer kring det gudomligas gestalt och egenskaper och kring världens ordning och ständiga tillblivelse.

Monumenten som social strategi

En sociolog å andra sidan, skulle i sin betraktelse av skeppssättningar kanske poängtera att uppförandet av skeppssättningar, vare sig detta skett inom bronsålderns eller vikingatidens samhällshierarkier, alltid kan relateras till genomförandet av en social strategi. De stora monumenten från järnåldern utandas en ideologi som alldeles tydligt kan förknippas med en världslig makts speciella sociala och politiska behov. Den som kunde anlägga ett monument som skeppssättningen vid Gelling var mycket djupt involverad i den dåtida politiska maktens spel. Detta vet vi till och med.

Som en tredje ingång till att söka definiera vad en skeppssättning är kan man bruka psykologin. En definition av skeppssättningar utifrån psykologins utgångspunkter leder oss också direkt in på de övriga frågor jag avser att behandla i detta korta föredrag; De som berör skeppssättningarnas

ålder och geografiska utbredning under olika epoker. För psykologen kan byggandet av ett skeppsformat monument i sten, vare sig det höljts över av en hög som i Ljungby eller framställts fristående i landskapet som i fallet med Ale Stenar beskrivas som en projektion.

En psykologisk projektion kan i grov mening betraktas som en överföring av egenskaper. Man låter projicera egenskaper på ett ting, en miljö eller kanske en person eller ett helt immateriellt fenomen. Väsentligt för att kunna närma sig en förståelse av projektionens innehåll är att man inser att de egenskaper som överförs på i det här fallet ett monument som en skeppssättning inte behöver ha något med dess form att skaffa. Projektionen är precis som den religiösa hierofanin abstrakt.

Detta innebär att vi alla - när vi betraktar de skeppsformade monument som konstruerades i Norden under förhistoriens olika epoker betraktar objekt som säkerligen tillskrivits mycket varierande religiösa och sociala meningsinnehåll. Även om en skeppssättning uppförts i bronsåldern har den givetvis blivit förknippad med religiösa ställningstaganden och föreställningar också under avsevärt yngre perioder. Det är alltså viktigt att vi särskiljer monumentens ursprungsfunktion och tillblivelse från de funktioner som de senare kommit att inneha inom helt andra kosmologiska system och samhällssammanhang. En överhöljd skeppssättning från den äldre bronsåldern, så som den bland annat tedde sig i den riksbekanta Lugnarohögen i södra Halland, kommunicerade ett helt annorlunda religiöst och socialt innehåll än det som var centralt när man valde att mycket synligt precis vid den dåtida allfarvägen uppföra den stora skeppssättningen vid Stångån i Linköping i vikingatid.

Oavsett tolkning är de symboler

Gemensam för alla dessa möjliga ingångar till en förståelse av de skeppsformade monumentens meningsinnehåll är att dessa fungerat som symboler – skeppssättningarna är bilder som skildrade ett komplext socialt, psykologiskt, historiskt, politiskt och religiöst idéinnehåll. Att skeppssättningen är just en symbol innebär att vi för att förstå deras meningssammanhang inte enbart kan studera skeppssättningars utbredning och ålder. Vi måste särskilja studiet av det mänskliga bruket av symbolen från det mänskliga bruket av skeppssättningar. Enkelt uttryckt är skeppssättningen endast en variation på ett symboliskt tema som människan alltid omgivit sig med – bruket av skeppsbilden som symbol.

När vi ser på olika utbredningsbilder som återger var skeppssättningar återfanns i Nordeuropa under äldre bronsålder och i yngre järnålder bör man alltså komma ihåg att detta endast geografiskt skildrar var man valde att bruka den för kosmologin centrala symbolen på just detta vis. I andra regioner och kulturhistoriska sammanhang uttrycktes samma symbolik, men på helt annat vis. I yngre bronsåldern lägger man ned små rak-

knivar med konstfullt återgivna skepp på bladet i Sydskandinaviens och Europas gravhögar. Kontrasten i symboliken kan inte bli mycket tydligare än mellan den lilla rakkniven och de jättelika stenskeppen.

Skeppet - bland våra äldsta symboler

Utan att på något vis gå djupare in på frågan kan man påstå att skeppet är en av de symbolstrukturer som brukats av människan i alla tider och kulturella kontexter. Skeppsbilden finns redan i de absolut äldsta mänskliga symboliska sammanhangen. Som symbol är skeppsbilden så allmänt förekommande i kulturhistorien och i sådana myter som vi anser har indoeuropeiskt ursprung att vi närmast kan klassificera bilden av skeppet som en kulturhistorisk arketyper.

Den är tillsammans med andra symboler som cirkeln, trädet och fyrkanten av närmast arketyperisk karaktär. En innebörd av detta är att den fungerar som en symbol som är så djupt rotad i det mänskliga tänkandet kring bilder och dessas inneboende egenskaper att den definieras som en del av så urgamla föreställningar att dessa helt enkelt blivit en del av den mänskliga naturen. I alla tider har skeppet varit bilden för transformation och transition – för rörelsen från en plats till en annan, från en dimension till en annan, från livet in i döden.

Symboliken finns tydligt återgiven i den egyptiska religionen inom både det äldre och nya riket, i de grekiska myterna finner vi samma sak. Skeppets funktion som transportmedel in i dödsriket, som en bild av människans slutgiltiga transformation till ett efterliv finns redan i det bortåt 3 200 år gamla Gilgamesheposet. I eposet skildras hur Gilgamesh får hjälp för att ta sig över de öde vattenvidder som måste korsas för att nå till Utanapishtims dödsrike.

Symboliken kring skeppet har kontakter över mycket vida historiska rum och strukturer. I den grekiska mytologin avbildas hur Karon låter frakta de döda i sin båt över undervärldens alla floder och förbi Cerberos slitande käftar. I den egyptiska mytologin är båten symbolen för både kosmologins helhet och människans plats i detta kosmos. I Dödsboken avbildas hur Horemheb i sitt skepp knäböjer inför solskivans bärare, guden Re. Horemheb ber Re att låta ta med de avlidna i skeppet på dess eviga färd genom världarna. Den avlidne garanteras på så vis återfödelse och evigt liv.

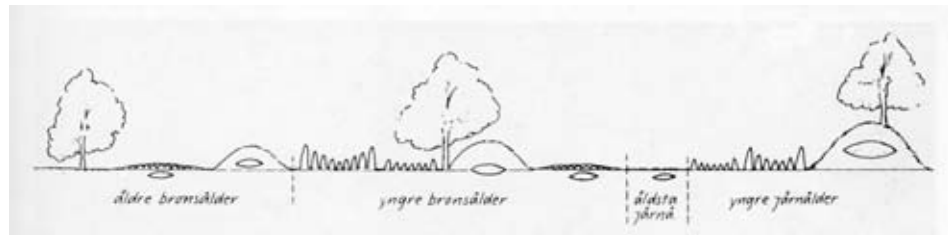
Skeppet har fått fyra huvudfunktioner

I forskningstraditionen har skeppssymbolen tillskrivits fyra olika huvudfunktioner genom åren. Symbolen är en bild av människans och naturens ständiga kretslopp inom de två dimensioner som definierar världens existens, solen och vattnet. Symbolen kan också tillskrivas tydliga fruktbardhetsdrag. Skeppsbilden fungerar också som en direkt återgivning av

det numinösa, bilden är en gudagestalt i sig själv. En fjärde förklaring har vi redan berört. Skeppet fungerade som en symbol för människans transition, överfart till dödsriket.

Skeppet som religiös idé

Arkeologen Max Ebert skrev redan 1920 om den religiösa idé som skeppet måste ha varit för förhistoriens människor i Nordeuropa. Han betraktade skeppet som en religiös idé som människan alltid burit med sig. Han såg därför de olika skeppsformade monument som förekommer under förhistoriens olika epoker som exempel på när denna symbol gavs en fysisk form och öppet återgavs i landskapet. Eberts tankar låg mycket nära den arkeologiska sanning som vi nu kan påvisa.

Min illustration visar hur skeppssättningar konstruerats under olika förhistoriska epoker. Bilden visar att skeppssättningen i äldre bronsålder återfinns, men då medvetet överhöljd av stora gravhögar och rösen. I yngre bronsålder återges symbolen monumentalt och fristående i landskapet. På Gotland uppförs en mängd sådana monument. I Halland och Skåne finns ett mindre antal, i Uppland och Södermanland likaså. I äldsta järnålder kryper symbolen faktiskt ned under markytan. I yngre järnåldern har vi sedan ett massivt användande av skeppssättningen som symbol. På de vikingatida gravfälten återfinns bland alla högar och stensättningar nästan alltid ett eller flera skeppsformade gravmonument. På särskilda platser i landskapet har vi också sådana jättelika monument som Blomsholmsskeppet, eller de vid Nässja eller de märkliga skeppen Stenkyrkan och Trus Stenar i Falkenberg.

Är stenarna verkligen en fornlämning?

Min åsikt är att ett monument som Ales Stenar äger en komplexitet som är så omfattande att vi rimligen inte kan närma oss dess meningsinnehåll och ursprungssammanhang utan att värdera det som en i första hand psykologisk projektion av en religiös idé som alltid präglat människans beteende och sociala behov.

Man kan faktiskt gå så långt att man vågar påstå att Ales Stenar inte är en fornlämning. Den används fortfarande av en mängd olika brukare med helt lika syften bakom sitt bruk. Den attraherar nya New Age ideologer

likväl som astronomer med olika frågeställningar. Den har fortfarande funktioner som symbol. Inte minst visar de trätor som ännu förekommer kring hur symboliken skall tolkas på detta. En helt ny begravningskista som blivit mycket populär har formen av ett skepp. Symboliken är lika stark som någonsin.

Men formerna för hur vi väljer att återge skeppssymbolen är däremot i ständig förändring.

Kiviksgraven (Bredarör)

Joakim Goldhahn, universitetslektor, Högskolan i Kalmar

Den stora bronsåldersgraven i Kivik är ett exempel på hur en unik fornlämning, som också har internationell status, närmast älskats ihjäl av ”fornvårdare” de senaste 250 åren. Joakim Goldhahn presenterade en biografisk skildring av Kiviksgraven, samtidigt som han riktade hård kritik mot dagens fornvårdare och samhällsplanerare.

Kiviksgraven, eller Bredarör som den kallas i folkmun, är en fornlämning som finns med i alla standardverk om bronsåldern i norra Europa. Den finns där tillsammans med Bohusläns hällristningar (världsarv) och den välkända danska solskivan från Trundholm.

Mot den bakgrunden är det mycket märkligt att den ägnas så lite uppmärksamhet, att besökarna inte är många och att antalet träffar på Google inte kan jämföras med vare sig Ales stenar eller Glimmingehus.

Kiviksgraven är vacker belägen på Österlen mellan Stenshuvud, det tydligaste landmärket längs kuststräckan efter Sandhammaren, och Ravlunda (bärnstensstranden).

Graven har omgivits av mängder med folkliga föreställningar, redan innan två bönder skattade röset på sten 1748 och fann den dekorerade hällkistan. De åtalades och sattes i fängelse för att ta tagit fynd från graven, men släpptes så småningom. 1756 omnämns de unika ristningarna på gravens hällar för första gången och sedan Linné varit där på sin skånska resa hörde det till en svensk bildningsresa att ha besökt platsen, många följde i hans spår. Nils Henric Sjöborg besökte graven 1800 och 1814, han restaurerade och tog med sig lite fynd, okänt vilka, därifrån.

Arkeologiska strider

Under 1800-talet beskrev Sven Nilsson svensk förhistoria som en evolutio- när linje från sten- till brons- och järnålder. I den berättelsen fick Kiviksgraven en framträdande plats. Sven Nilsson var en föregångare inom svensk arkeologi, men senare under 1800-talet kom han i hård konflikt med en ny generation representerad av Oscar Montelius och far och son Hildebrand. Nilsson slutade sina dagar som en säregen figur i Lunds gatuliv.

Hans insatser vid Kiviksgraven bestod främst i att gjuta en ”sarkofag” av betong som skulle rädda graven åt eftervärlden, en överbyggnad av trä skulle skydda mot väder och vind.

Men redan 1907 var området övervuxet och i starkt förfall. På lokalt initiativ görs lite röjningar och många brev avsänds till Riksantikvarieämbetet i Stockholm där handlare Holm i Kivik påpekar vanvården.

1916 besöker Arthur Nordén platsen, han skriver en mindre bok om graven som handlare Holm förlägger. Nordén gör där en gravmagisk tolkning. Boken blev en stor framgång och gavs senare ut av Riksantikvarieämbetet i ny upplaga, den första i en ny serie om svenska fornminnen. Nr 2 i serien blev Birka. På nationellt initiativ startade också ett lotteri där medlen skulle användas för vård av fornlämningar. Den allra första insatsen blev Glimmingehus och Kiviksgraven (Bredarör), ett argument för valet var att insamlingen mött så starkt gensvar i Skåne.

Fotodokumentationen ett bestående resultat

Vården innebar i det här fallet en ny utgrävning och en hård strid utvecklades kring vem som skulle få genomföra den prestigefyllda utgrävningen. Det blir Gustav Hallström som undersöker graven i sex veckor, ett arbete som bl a resulterade i en mycket fin fotodokumentation. Han fann bl a delar av en svärdsknapp, en fibula och ett kallhamrat bronskärl. Därefter restaurerades röset, som man räknade med hade varit 7 meter högt från början, oerhörda mängder sten gick åt och en bunker göts över stenarna.

Kiviksgravens hör tillsammans med Lugnarohögen i Halland till de hårt restaurerade monumenten under tidigt 1900-tal.

1933 invigs den nyrestaurerade fornlämningen av kronprinsparet under pompa och ståt. Flaggorna vajade och närmare 4 000 personer hade mött upp för att bevittna denna begivenhet.

Gravläggningar av många

Av forskare och andra behandlas Kiviksgraven som en monolit – som en grav rest över en man (ett namn som ibland används är kungagraven). Men gravens historia är mycket större än så. Många lämningar från olika stenåldersperioder finns i närområdet och lämningar efter många individer finns i graven. De flesta bevarade individerna har varit i yngre tonåren. De äldsta dateringarna härrör från 1400-talet f Kr men hällkistan används av och till för ”efterbegravningar” under 7-800 år.

Vad kan man då göra forskningsmässigt och på andra sätt framöver? Självfallet måste tillgängligheten stärkas. Fornlämningens egen biografi

har en stor kvalitet, genom den kan vi studera 1700-talets, 1800-talets och 1900-talets människor och deras syn på historia, hembygd och nation.

Det är också oerhört angeläget att skydda området kring röset, idag är skyddet minst sagt bristfälligt. Ny bebyggelse i området har placerats ovanpå kända boplatser från bronsåldern utan undersökningar. Stärkt medvetenhet och samverkan mellan kommun och länsstyrelse skulle kunna stärka skyddet för Kiviksgraven, rädda den och området som helhet åt eftervärlden.

Utgrävningar ledda av erfarna arkeologer tillsammans med en intresserad allmänhet, så som skett vid Birka, skulle på allvar kunna förankra förhistorien och traktens betydelse under bronsålder främst hos dem som bor i trakten. Det finns all anledning att ta tankegångarna i Agenda kulturarv på allvar och diskutera hur vi kan bidra till att skapa ett bredare engagemang och öka tillgängligheten på olika sätt!

Glimmingehus och medeltidens aristokratiska ideologi

Martin Hansson, medeltidsarkeolog Smålands museum

Glimmingehus ligger ensamt och majestätiskt i sitt landskap, men genom att lyfta blicken och anlägga ett nordeuropeiskt perspektiv kan man se att den unika borgen är långt ifrån unik.

Den ingår i ett mönster för hur aristokratin i norra Europa byggde och arrangerade hela landskap för att markera sin ställning. Glimmingehus, från 1499 kan jämföras med två borganläggningar i England, Kenilworth från slutet av 1100-talet och Bodiam castle från sent 1300-tal.

De flesta som forskat kring Glimmingehus har tittat på huset, det enskilda objektet. Däremot finns inga undersökningar där huset satts in i sitt sammanhang – i det landskap där det hör hemma.

Ett exempel från England på aristokratins landskap är Kenilworth, Englands största borgruin. Här finns den befästa borgen i en konstgjord sjö skapad i slutet av 1100-talet. Borgen ägdes av kungen eller kungens bror, det är alltså en plats för den verkliga högaristokratin.

Trädgården, kvinnornas sfär

Runt borgen finns landskapselement som hör till denna aristokratis landskap. Borgen var en starkt befäst bostad, till den hör en förborg, ett kloster grundat av borgens ägare, en stor konstgjord sjö, dammar och vattenverk. Runt anläggningen fanns en stor jaktpark och här fanns dammar för färsk fisk till hushållet. Till borgen hörde också en trädgård, en scen för den höviska kärleken, men också kvinnornas område. Berättelser om Glimmingehus och borgar utgår ofta från män och krig, men det är viktigt att komma ihåg att också kvinnor bodde här.

I mina studier har jag funnit ett antal teman som finns närvarande på den här typen av platser. Många har med krig att göra, men här finns också behovet av isolering, av religion, historia/platskontinuitet och starka drag av individualitet – man vill stärka och befästa bilden av sig själv och sina anor.

Glimmingehus är det bästa vi har i borgväg i Sverige, Bodiam castle är det bästa England har. De ser olika ut, men på en strukturell nivå finns stora likheter.

Bodiam castle byggs 1387 av sir Edward Dallynrigge under 100-årskriget mot Frankrike. Här finns ett stort porttorn, med tre adelsvapen och två kanoner. För att komma in var besökare tvungna att gå runt vallgraven, det är en lång sträcka och besökaren hinner verkligen bli imponerad. När man anländer syns först inte vattnet i graven, utan först när besökaren är nära, uppe på dammvallen syns det.

På Glimmingehus finns en del paralleller. En man kopplad till krig låter bygga, huset är ålderdomligt för sin tid och har tre vapensköldar ovanför entrén. Det militära inslaget inomhus är påtagligt med alla dödsfällorna. För besökaren är de tydliga, avsikten har inte varit att dölja dem.

Båda anläggningarna är byggda under senmedeltid och har många kopplingar till krig, men samtidigt är de ålderdomliga och sårbara. Ett hål i vallen skulle tömt vattengraven vid Bodiam castle, och Glimmingehus hade inte kunnat stå emot en artilleribeskjutning.

I byggnaderna har de militära befälhavarna framhållit sin roll så starkt som möjligt, men samtidigt vet vi att deras reella roll på slagfältet hade minskat. Under 100-årskriget var det de ofrälse bågskyttarna som var avgörande på slagfältet.

Det är genom jämförelser med andra borganläggningar i Europa möjligt att spåra delar av hela Glimmingehus-anläggningens byggnadshistoria

Vid Glimmingehus är bruket av en äldre historia tydligt, vi hittar återanvända byggnadsdelar som stenportalen från 1200-talets Gotland på andra våningen. Genom att visa på rötterna bakåt ville ägaren visa på kontinuitet och stabilitet kring sin egen roll i samhället.

Men det ordnade landskapet kring Glimmingehus blir ett litet problem. En avbildning från 1680-talet visar Glimmingehus med en stor, konstgjord sjö och det man brukar kalla för Trädgårdsholmen (det kvinnliga området). Arkeologiska undersökningar har nu, tråkigt nog får jag säga, daterat den stora dammen till 1600-tal och tiden för Skånska kriget. Det borde

ha sett ut så redan på Jens Holgersens tid, tycker jag, men han kanske inte orkade med det?

Entréns betydelse alltför underskattad

Ett perspektiv som kan vara fruktbart när man vill förstå den här typen av monumentala anläggningar (det gäller också Ales stenar och Kiviksgraven) är hur man skulle närma sig dem. Från vilket håll skulle de ses? Här finns mycket kvar att göra. För Glimmingehus finns flera faktorer att arbeta med, här finns en uppdelning mellan två socknar som inte är lätt att förstå och närheten till havet är påtaglig. Jens Holgersen var dansk amiral och ståthållare på Gotland, hur har det inverkat på anläggningens placering och vem skulle se och imponeras?

Den här typen av anläggningar är uttryck för en manlig elitkultur, och de teman jag nämnde finns representerade på Glimmingehus, möjligen med undantag för det religiösa. För att komma vidare med forskningen kring Glimmingehus och dess omland skulle de markradarundersökningar vi hört om tidigare i dag kunna vara ett mycket bra hjälpmedel.

Huset Stora Glimminge

Anders Ödman, docent i medeltidsarkeologi

Vi ser, om vi tittar långt bakåt, att de anläggningar som benämns som hus står för något speciellt.

Jag tänker på Bohus, på Akershus och på Hammershus. Det var ett tyskt namnskick som togs i bruk också i Norden, men för Glimminges del blir det inte hus förrän i mitten på 1800-talet, dess medeltida ägare benämner det Stora Glimminge.

Hur anläggningen kring Stora Glimminge sett ut undersöktes i ett projekt 1996-98. Vi kunde då se att Glimmingehus haft en föregångare, det har stått ett äldre hus på platsen och vi fann rester av en kvadratisk ringmur. Den stensatta gårdsplanen har sträckt sig betydligt längre och på själva byggnaden finns spår som tyder på att där funnits ett yttre porttorn.

1677, i samband med Skånska kriget, håller svenska soldater på att riva huset. De finns uppe på taket när de siktar danska fartyg ute i Bornholmsgattet. De ger sig av hals över huvud, huset blev kvar och vi har möjlighet att se det än i dag.

Gamla Uppsala seminarium oktober 2006

Kan verkligen Uppsala högar ge något nytt?

Birgit Arrhenius, prof em, Stockholms Universitet

Det är 160 år sedan man började utgrävningen av Uppsala Östhög. Samtidigt undersöktes också den s k Gullhögen.

Genom Kjell Perssons geofysiska undersökningar, vet vi nu en del mera om högarnas struktur, än vad Sune Lindqvist kunde beskriva 1936, men ännu så finns det många frågetecken. Stora s k kungshögar förekommer såväl i Östeuropa som Västeuropa i de områden, där vi möter de germaniska kungarikerna som växer fram efter Romarrikets fall.

I Skandinavien finns en tradition för stora högar som går tillbaka till bronsåldern men de stora högarna från folkvandringstid har en delvis anorlunda byggnadstradition med stora kärnrösen täckta av grus eller sand samt därefter övertäckta av en kapp av torv med en tjocklek av drygt en meter eller mera. Undersökningar av torven i Guldens hög, Husby Långhundra har visat att torven i kappan var starrtorv, något som också på grund av sin hållfasthet rekommenderas av isländska torvbyggare. I skytiska högar, kurganer, har man, genom pollen och diatoméanalys kunnat påvisa att torven är hämtad från olika områden i det skytiska väldet, tydligen en sorts gåvor eller tributer som markerade rikets utsträckning. Motsvarande analyser behövs i Gamla Uppsala.

Det heliga landskapets struktur

Som påpekats av astronomen Göran Henriksson ligger de tre storhögarerna i en rak linje efter varandra, placerade så att solen vid vissa datum såsom 3/11 och 8/2 gick ner längs högarnas norrsida där 3/11 markerar blotårets början, och 8/2 distingets början. Han anger också andra datum, som kan avgöras genom att iaktta solens och månens ljus vid högarna och han drar därav konklusionen att de tre högarna är konstruerade med en avsiktlig arkitektur. Då högarnas slänter genom århundradena säkerligen förändrats, är det viktigt att fastställa ursprunglig utsträckning. Det är också av betydelse att undersöka vad mellanhögens tvåtoppighet, som Hildebrand iakttog, men trodde var en sentida skada betyder. Vendlas hög i Vendel hade också en tvåtoppighet, som berodde på att man tillfogat ytterligare en hög på kullen och sedan täckt båda högarna. Persson har i sin undersökning visat att Mellanhögen är uppbyggd av två olika material, en detalj som också framhölls av Lindqvist 1936. Det förefaller som gravfältets äldsta daterade hög är den s k Gullhögen, som jag tror mig numera

kunna placera som den hög som är närmast Västhögen. Dateringen av den högen ges av X-formade beslag och stämplad keramik. Guldets i högen är ett litet rembeslag av en typ som finns i hunniska fynd och utgör därmed ett av de få importföremål vi har från hunnerna. Sammanlagt ger de här föremålen en datering till första hälften av 400-talet. Storhögarna är således yngre, där Östhögen är något äldre än Västhögen, det förefaller därför som de tre storhögarna fått sin slutgiltiga arkitektoniska utformning i samband med byggandet av Västhögen, vars gravgåvor senast tillhör mitten av 500-talet.

Det är av stor vikt att kunna fastställa Östhögens inre struktur som fortfarande är oklar och avviker från Västhögen och andra undersökta högar. Särskilt skulle man vilja veta hur det dödshus av vilket Hildebrand påträffade ett par stolpar nedgrävda i lerbädden ursprungligen sett ut.

En mera komplett redovisning av Östhögens fyndmaterial

Efter Hildebrands undersökning lades större delen tillbaka av det så kallade "bengruset" (0,4-8 m³). En detaljerad analys av det osteologiska fyndmaterialet kommer att kunna ge helt nya insikter i gravritualen, antalet offerade djur samt vilka människor som begravts. Från det bevarade materialet vet vi att i graven fanns ett tolvårigt barn och en äldre kvinna. En modern analys kommer att ge oss mera kunskaper om de begravda, vilket i sin tur kommer att påverka bedömningen av gravens status.

I "bengruset" tillvaratogs ett större antal fragment av bildbleck från en hjälm, delar av ett kortsvärd med skida med guldfiligranbleck etc. Man kan vänta sig att bland "bengruset" påträffa ytterligare fragment av gravgåvorna, som förbisetts vid den snabba genomgång av materialet som gjordes på Hildebrands tid. Vid moderna undersökningar av brandgravar har det visat sig att man i laboratoriet har stora möjligheter att påträffa ett betydligt rikare fyndmaterial än det tidigare forskning kunnat urskilja. Bl a har det visat sig att förbrända makrofossil, ja även textilier bevarats i stor utsträckning. De förväntade nya fragmenten kommer möjliggöra en betydligt bättre och säkrare rekonstruktion av gravgåvorna vilket kommer att vara till stor nytta för museiutställningen.

Betydelsen av en primär nedgrävning

Vid den geofysikaliska undersökningen påträffades vid Östhögen en nedgrävning i den orörda marken under högen. Det kan röra sig om ett offer nedlagt före gravens anläggande. Den geofysikaliska undersökningen antyder en nedläggning av något organiskt, då inga utslag av metall kunde skönjas. Runt den merovingiska kung Childerics hög, som grävdes ut på 1600-talet i Belgien, påträffades för endast ett par år sedan en serie av offerade hästar. Nedgrävningen i Östhögen skulle kunna vara ett liknande offer.

En gravkammare skapad på 1800-talet

Det är av stort antikvariskt intresse att kunna studera den gravkammare med gång som Hildebrand lät bygga och som var öppen för allmänheten under ett tiotal år. Tekniken för denna byggnad synes ha hämtats från militära skyttegravar och kan ge oss nya kunskaper om 1800-talets antikvariska verksamhet.

Bebyggelse under brons- och järnålder

Per Frölund, arkeolog, Upplandsmuseet

De senaste åren har spår efter mycket omfattande aktiviteter och bebyggelse från framförallt äldre järnålder undersökts i Bredåker och Gamla Uppsala.

Bebyggelsen har funnits över ett stort område men varit koncentrerad till 5-6 platser på vardera sidan om Samnan. Denna bebyggelse har haft rötterna i äldre bronsålder, vilket bör ha varit den tidpunkt när markerna i någon större utsträckning kunnat tas i anspråk. På flera platser har med början i period II påträffats djurbensdeponeringar av rituell karaktär, liksom en grav från period III. Dessa lämningar visar på närvaron av en inte närmare lokaliserad bebyggelse.

Den från yngre bronsålder viktigaste verksamheten i området har dock varit ett bronsgjuteri från period IV–V där inte enbart deglar och gjutformar utan också produktionsanläggningar var bevarade. I gjuteriet hade skivhuvudnålar och knivar tillverkats och möjligen även halsringar, holkyxor och dräktnålar. Under yngre bronsålder har det också funnits en agrar bebyggelse vars fulla omfattning i detalj inte är helt klarlagd.

Med början i förromersk järnålder har ett 200-400 år långt expansivt skede konstaterats vid en paleoekologisk undersökning. Detta skede kännetecknas av en ökning av samtliga kulturindikatorer, en intensifierad markanvändning och förändrad markberedning. Skedet sammanfaller med en kraftig ökning av aktiviteter och bebyggelse på boplatserna, en ökning som fortsätter efter att det expansiva skedet avklingat. Resultatet tyder på en avgörande samhällsförändring som omfattat nyodlingar men också nya sätt att använda och bruka odlingsmarken. Den kända bebyggelsen från perioden 500 f Kr– 550 e Kr omfattar för närvarande ett 100-tal hus. Det rör sig både om bebyggelse av olika storlek men också med olika funktioner.

Tecken på specialiserad verksamhet och särskilda funktioner kan ses även om de tills vidare inte analyserats fullt ut. Till exempel har lämningar efter tjärproduktion påträffats. Det tycks också som att hus placerats i miljöer med särskilda resurser som kan vara tecken på inre exploatering. Några hus kan vara indikationer på lokal dominans och väcker frågor kring beroende, förfogande och ägande. Efter folkvandringstid har ingen bebyggelse konstaterats på dessa platser.

Gamla Uppsalas miljöhistoria

Magnus Hellqvist, lektor i naturgeografi, Högskolan Dalarna

1992 startade ett tvärvetenskapligt projekt, där ett huvudsyftet var att kartlägga Gamla Uppsalas miljöhistoria under förhistorisk och historisk tid.

Den plats som valdes för de naturvetenskapliga undersökningarna – analys av sediment, insekter, pollen och kiselalger (diatoméer) – var Myrby träsk, en liten sänka strax väster om den västligaste av de stora gravmonumenten.

Landskapet i Gamla Uppsala präglas av processer under avsmältningen av den senaste inlandsisen i området och den efterföljande landhöjningen. Andra karakteristiska element i områdets topografi är rullstensåsen i form av Uppsalaåsen, på vilken de tre ”kungshögarna” är placerade och uppstickande moränhöjder norr och nordost om Gamla Uppsala. De uppstickande höjderna av rullstensåsen (ca 25 möh) kom ovan havsytan för ca 2 900 år sedan. Så småningom kom ås- och moränhöjderna en bra bit över havsytanivå och från den tiden finns det spår av ett öppnare skogslandskap med kanske ett tidigt betesbruk i området.

Eldning visar på kultur

Vid tiden för isolerandet av det lilla Myrby träsk (ca 2 500 år sedan) hade mer omgivande landområden kommit ovan vattenytan och sänkan förblev en liten vattenfylld sänka under en tid efter att området kom ovan havsytan. Myrby träsk omgavs av ett alkärr och runt Gamla Uppsala finns indikationer på mänsklig påverkan och odling. Närvaron av människor märks genom ett ökat antal eldstäder i området som gett mer kolpartiklar i luften. Under den här tiden är Myrby träsk en liten sötvattensamling och det bildas gyttja i botten av bassängen. En fortsatt igenväxning av sänkan fortgår till åtminstone mitten av första årtusendet efter år 0.

De spår av kulturlandskapet som hittats, visar att odlingen ökar med tiden till ett maximum. Det finns även starka indikationer på bete på rullstensåsen och runt Myrby träsk. Betesbruket var den mest stabila delen av kulturlandskapet i Gamla Uppsala, vilket åtminstone återfinns under perioderna Romersk järnålder (0-400 e Kr), Folkvandringstid (400-550 e Kr) och i början av Vendeltid (550-800 e Kr). Sänkan som från början var mer som ett alkärr, öppnades med tiden upp mot ett öppet kärr, där

det kanske förekom slätter. Efter uppgången i odling sker det en svårklarad tillbakagång i odlingen, vilket troligen beror på ändrad markanvändning, där odlade områden utnyttjats för bebyggelse.

Blåklint som import

En anmärkningsvärd företeelse är att man i sedimenten ser vad som troligen är resultatet av markerosion i området, vilket troligen var en effekt av ändrad markanvändning, genom bl.a. ny bebyggelse på tidigare odlad mark. Som ett resultat av detta fylldes den lilla sänkan Myrby träsk med nästan en meter lera ovanpå den tidigare avsatta gyttjan.

Vid början av vikingatiden (ca 800 e Kr) sker åter en ökning av odlingen i området. Det har dock varit problem att finna spår av utvecklingen från vikingatiden och fram tills idag. De bevis som finns är t.ex. fynd av pollen efter blåklint tillsammans med säd, en kombination av växter som anses ha importerats under vikingatid.

I ett försök att återfinna mer av vikingatiden togs prover i Samnan, ett litet biflöde till Fyrisån norr om Gamla Uppsala. Men, där gick det inte att komma längre tillbaka i tiden än till sen medeltid, dock är resultaten likvärdiga och pekar mot ett öppet kulturlandskap med odling och bete längs Samnans stränder fram till nutid.

Arkeologisk undersökning vid Gamla Uppsala kyrka 2005

Hans Göthberg, arkeolog, Upplandsmuseet

Hösten 2005 utförde Upplandsmuseet en arkeologisk undersökning i samband med renovering av Gamla Uppsala kyrka. Huvudsakligen gjordes undersökningen inför ledningsdragningar samt för en byggnad för toaletter mm.

Undersökningen kom därför främst att utgöras av schakt med olika bredd och djup inom och utanför kyrkogården. Huvudsakligen påträffades de förhistoriska lämningarna utanför kyrkogården, medan medeltida lämningar återfanns både inom och utanför densamma.

Väster och sydväst om kyrkogården påträffades boplatslämningar med främst härdar och stolphål. Sannolikt har bebyggelse funnits i detta område. Den delvis relativt kraftiga sluttningen har sannolikt påverkat verksamhetens omfattning och karaktär. ¹⁴C-dateringar ligger i folkvandringstid och tidig vendeltid.

Keramik i fyllningen

Påförda lager över anläggningarna kan genom fynd av keramik dateras till sent 1000-tal och början av 1100-talet. Lagren representerar delvis en trolig uppfyllning av ytan. Lämningarna måste ses som en del av en omfattande boplatssyta där även tidigare undersökta delar inom och utanför kyrkogården har ingått.

Schakten inom kyrkogården grävdes enbart ned till brandlagrets nivå inom domkyrkans södra tvärskepp. Detta lager visade sig dock vara bevarat i mycket liten omfattning. Det täcktes av ett lager med rik förekomst av djurben, särskilt slaktavfall. I lagret fanns några få skärvor keramik som kan dateras till 13- 1400-tal. Samtida med detta lager var också flera begravingar, av vilka två undersöktes. Dessa visade sig innehålla fem individer, från spädbarn till 6 års ålder. I lagret fanns också ben av ytterligare individer, varav merparten var barn och ett fåtal var vuxna. Efter att dessa begravingar hade gjorts raserades södra tvärskeppets murar. Till sammans med iakttagelser vid undersökningen 1981 i norra tvärskeppet och långhuset tyder detta på att domkyrkan revs i omgångar efter branden under 1200-talets första hälft. Långhuset revs mycket snart efter branden, medan tvärskeppen revs betydligt senare.

Boplatsen i Valsgärde

Anneli Sundkvist, forskare, Uppsala Universitet

Valsgärde är ett känt namn i svensk arkeologi. Det är främst de praktfulla båtgravarna som har tilldragit sig berättigad uppmärksamhet. Men nu har boplatser ställts i fokus.

Men vad som verkligen – enligt min åsikt – gör Valsgärde intressant är platsen som bevarat fornlämningskomplex. Beläget endast några få kilometer från Gamla Uppsala har Valsgärde legat skyddat under århundradena fram till de första utgrävningarna påbörjades på 1920-talet.

Boplatsen i Valsgärde upptäcktes egentligen redan vid en av de allra första antikvariska besiktningarna av platsen, då Sune Lindqvist noterade en terrassering på det impediment som är beläget NV om gravfältet. Här belades vid utgrävningar under 1950-talet boplatzlämningar. Därefter tog det fyrtio år innan det åter var dags för arkeologiska utgrävningar i Valsgärde. Då ställdes boplatsen i fokus och de senaste årtiondenas landvinningar inom just boplatzarkeologin kunde utnyttjas.

I ett nytt forskningsprojekt som innevarande år startat vid Uppsala Universitet kommer boplatsen i Valsgärde att behandlas.

En arkeologisk atlas över Gamla Uppsala

Neil Price, Oslo universitet och Magnus Alkarp, Uppsala universitet

Det monumentala Gamla Uppsala är tveklöst en av Sveriges främsta koncentrationer av arkeologiska kulturminnen, där den tidiga nationalstatens religion, maktstrukturer och symbolism har satt sina spår.

Med tanke på platsens storhet är det extra beklagligt att mycket av dess historia är onödigt höljd i dunkel. Det finns visserligen mycket vi fortfarande inte vet om Gamla Uppsala, men det finns också mycket information som faktiskt redan har tagits fram genom antikvariska undersökningar, modernt arkeologiskt arbete eller byggrelaterat arbete, men som ännu inte har rapporterats, publicerats eller arkiverats genom ATA.

Det pågående arbetet med en arkeologisk atlas över Gamla Uppsala skapar nya förutsättningar för fortsatt forskning.

Den här situationen har två allvarliga följder: för det första gör den att de tolkningar vi gör i dag är ofullständiga eftersom inte alla relevanta data finns tillgängliga och för det andra gör den det svårt att fortsätta arbeta i Gamla Uppsala, eftersom det är komplicerat att ta reda på vad som redan har gjorts där. Den sistnämnda uppgiften är helt klart det första steget i vilket nytt projekt som helst, men som många av deltagarna i det här seminariet redan vet är det lättare sagt än gjort att i praktiken få tag i den här informationen om Gamla Uppsala.

Med tanke på platsens karaktär är det förvånansvärt att vi fortfarande i många fall är beroende av hörsägen och personliga minnen av tidigare forskning. Det uppenbara behovet av att åtgärda den här situationen väckte idén till en arkeologisk atlas över Gamla Uppsala.

En uttömmande biografi skapas

Mycket översiktligt är det huvudsakliga syftet med atlasen att samla alla kända data om vilket skick monumenten i Gamla Uppsala är i, oavsett om informationen kommer från arkeologiska utgrävningar av olika slag, bebyggelse och exploatering, tekniskt arbete på platsen, geologisk forskning eller helt enkelt plundring.

Materialet ska presenteras i samlad form med kartor, länkar och referenser till alla tillgängliga källor så att allt sammantaget bildar en uttömmande bibliografi över platsen. Det andra syftet med projektet är att genom atlasens karaktär bidra till att idén om icke-destruktiva arkeologiska undersökningar i möjligaste mån blir ledstjärna för framtida fältarbete i Gamla Uppsala.

Projektet har utvecklats ur Birgit Arrhenius och Ulf-Erik Hagbergs forskning och startades 2004 under delad ledning av oss med generösa bidrag från Vitterhetsakademien.

Slutresultatet ska bli en interaktiv digital databas som är öppen för frågor och kontinuerlig uppdatering. Det kan också komma att publiceras som en bok.